

K současné situaci překladu mezi romštinou a češtinou v ČR

(Dílčí cíl 2. b), c) projektu Prethodžipen – Překlad. Analýza potřeb v oblasti překladu a tlumočení mezi romštinou a češtinou, hlavní řešitel PhDr. Tomáš Svoboda, Ph.D., Ústav translologie FF UK Praha)

Mgr. Alena Scheinostová

Ústav bohemistiky FF JČU České Budějovice

a.scheinostova@centrum.cz

Na výzkumu se podílela Veronika Patočková, posluchačka ÚTR FF UK Praha

Romistická studia v Česku se zatím vedle romské historie a reálií soustřeďují především na otázky popisu a kodifikace romského jazyka. Zaznamenaným výstupem je standardizace tzv. severocentrální romštiny z r. 2008, vyhlášená v Bratislavě, na jejíž přípravě se podíleli též pracovníci Semináře romistiky FF UK Praha (severocentrální dialekt je na Slovensku i v ČR nejčastěji užívanou varietou romštiny). Ze stejného pracoviště vzešly průkopnické projekty *Sociolingvistický výzkum situace romštiny na území ČR* z r. 2008 (dostupný z <http://www.romistika.eu/docs/SociolingVyzkumRomstiny2008.pdf>, autoři Jan Červenka, Helena Sadílková a Pavel Kubaník) a *Kvantitativní a kvalitativní analýza jazykové situace Romů v ČR* z r. 2011 (dostupný z http://www.romistika.eu/docs/ZZ_KvantiKvaliiVyzkumJazykoveSituaceRomu_CR.pdf, týž badatelský tým), jež na základě rozhovorů s romskými dětmi, resp. jejich rodinami a učiteli podává vhled do jazykové kompetence nastupující romské generace v romštině i češtině, postojům k jazyku a souvisejících otázkách akvizice jazyka a jazykové směny a konstatuje postavení romštiny v ČR jako ohroženého jazyka.

Odborné pojednání anebo alespoň soustředěná esejistická reflexe translologických otázek zatím chybí. Skromnou výjimku tvoří některé dílčí sondy. Jan Červenka se v rozpravě „Co vyplývá z obecné teorie překladu pro současné překlady do romštiny?“ (Červenka 2003) soustředí především na nutnost vytvářet při překladech z češtiny do romštiny neologismy a na možné zdroje novotvarů, podobně jako Lada Víková a Zbyněk Andrš ve stati „Překlady z češtiny do romštiny a tvorba neologismů“ (Viková – Andrš 2003). Překladatelka Eva Danišová v osobně zabarveném příspěvku „Luhačovice a překlady do romštiny“ (Danišová 2005) navrhuje vlastní řešení téhož problému. Mnohem spíše lingvisticky než translologicky je laděna studie Svetislava Kostiče „Válmíkiho Rámájana a její překlad do romštiny“ (Kostič 2007). Karolína Rývolová v popularizační esejí „Pravda o romském psaní“ (Rývolová 2011) obrací pozornost k překladům opačným směrem, z romštiny do češtiny, a upozorňuje mj. na nesouměřitelnost stylových rovin v romské a české beletrii a odtud plynoucí překladatelská úskalí. Spíše soukromou vzpomínkou na překladatelskou spolupráci je stať Aleny Scheinostové „Milena Hübschmannová a kánon romské literatury“ (Scheinostová 2006). O něco pestřeji, avšak bez hlubší reflexe, napomáhají poznání překladatelské praxe mezi romštinou a češtinou publicistické rozhovory s romskými autory či překladateli, případně online diskuse (srov. Janíčková 2001, diskuse s Evou Danišovou na <http://www.romea.cz/index.php?id=on-linevypis&identosobnost=37>, diskuse se spisovatelem a překladatelem Emilem Cinou na <http://www.romea.cz/index.php?id=on-linevypis&identosobnost=36> apod.).

Obdobná situace panuje též v oblasti přípravy profesionálů, kteří by se mohli věnovat překladu mezi romštinou a češtinou. V rámci aktuálního výzkumu jsme oslovili devatenáct pracovišť, kde se vyučuje nebo v minulosti vyučovala romština a/nebo romistika. Mezi dotazované byly zahrnuty všechny významné instituce zaměřené výhradně nebo částečně na romskou kulturu či na výuku jazyků: Státní jazyková škola v Praze¹, Muzeum romské kultury v Brně, střední a vyšší odborné školy (všechny

¹ Zde se začala romština vyučovat jako na vůbec prvním pracovišti v Č(SS)R, a to roku 1976.

pobočky Střední odborné školy managementu a práva, tzn. v Kolíně, Praze, Brně, Jihlavě, Karvině, Rumburku a Jablonci nad Nisou, a obě pobočky Evangelické akademie, tzn. v Praze a v Brně) a relevantní vysokoškolská pracoviště, tj. Katedra učitelství Husitské teologické fakulty UK Praha, Centrum interkulturního vzdělávání PF UJEP Ústí nad Labem, Kabinet sociální antropologie Katedry sociálních věd Univerzity Pardubice, Katedra speciální pedagogiky PedF OU Ostrava, Katedra sociální práce FSS OU Ostrava, Katedra praktické teologie TF JČU České Budějovice, Katedra speciální pedagogiky PedF UK Praha a konečně Seminář romistiky při Ústavu jižní a centrální Asie FF UK Praha. Stranou jsme ponechali jednorázové kurzy romštiny či ty typy výuky, které přímo avizovaly záměr s řečí pouze základně seznámit a nekladly si vyšší ambice, a tudíž se dalo důvodně předpokládat, že se překladu budou věnovat minimálně nebo vůbec (kurzy romštiny v Komunitním centru Duhovka v Obrnicích a Bečově, kurzy pořádané pražským občanským sdružením Athinganoi apod.). Odpovědi jsme získali od šestnácti respondentů, neodpověděli ředitelé některých poboček Střední odborné školy managementu a práva, kde se nicméně podle ústních informací absolventů překlad v žádné formě nevyučuje.

Respondentům jsme položili následující otázky:

1. Jaký dialekt romštiny se ve vaší instituci vyučuje?
2. V jakém rozsahu?
3. Jakou jazykovou kompetenci v romštině by měl mít absolvent Vaší instituce?
4. Je součástí výuky romštiny také výuka překladu, a pokud ano, jaká oblast překladu je preferována?
5. Jak výuka překladu prakticky probíhá?
6. Přihlížíte při výuce překladu také k dostupným teoriím překladu a uplatňujete jejich podněty?
7. Dbáte při výuce překladu rovněž na úroveň cílového jazyka (češtiny)?
8. Je podle vás výuka překladu ve vztahu k romštině důležitá? Proč ano / ne?

Na některých z těchto pracovišť byla ovšem výuka romštiny přerušena anebo ukončena (mj. na Státní jazykové škole, odkud se v roce 1991 přesunula na půdu FF UK jako dnešní Seminář romistiky), někde se jazyk nevyučuje vůbec; někteří respondenti z těchto institucí nicméně přesto odpověděli v reakci na otázku č. 8, že vyučování romštině i překladu mezi češtinou a romštinou pokládají za důležité, a to také jako metodu výchovy k toleranci, byť někteří z nich přikládají výuce překladu význam jen za určitých okolností.

„[Učení překladu] je potřebné při výuce ve vztahu ke všem jazykům.“ (Mgr. Hana Syslová, EA Praha a HTF UK)

„Při studiu romistiky samozřejmě [je vyučování romštině a překladu důležité]. Při přípravě asistentů pedagoga rovněž. Pokud jsou ústředním tématem výuky menšinové skupiny, interkulturalita apod., nevidím nutnost učit studenty romsky. Podstatné jsou jiné věci.“ (Mgr. Markéta Elichová, Ph. D., TF JČU)

„Sama sice romštinu nevyučuji a ani při výuce romské kultury a historie ji s výjimkou jednotlivých výrazů nepoužívám, ale považuji v každém případě výuku i ve vztahu k překladu za důležitou, neboť romština je jazykem dosti početné minority našeho obyvatelstva, navíc ji studují a používají i zájemci z neromského prostředí (sociální pracovníci, prac. neziskových organizací apod.).“ (Prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc., FF OU)

„Samostatná výuka překladu ve vztahu k romštině je důležitá hlavně pro romisty, kteří se spíše překladem / tlumočením budou zabývat, také případní učitelé romštiny by měli být proškoleni kurzem zaměřeným na překlad. Naši studenti sociální antropologie by se měli uplatnit především při začleňování nejen etnických minorit, jejich znalost romštiny nemusí být tak detailní, ovšem může jim pomoci lépe poznat a pochopit romskou kulturu, což v ideálním případě prohloubí a podpoří jejich respekt vůči ní.“ (Mgr. Lada Viková, KSV UP)

„Je dost pravděpodobné, že lidé, kteří romistiku vystudují, budou dřív nebo později s úkolem něco přeložit nebo editovat konfrontováni, takže musí být schopni si s tím poradit.“ (Mgr. Helena Sadílková, M. A., Seminář romistiky FF UK)

Jedna z respondentek uvedla jako překážku výuky překladu na domovském pracovišti, navzdory její pocíťované důležitosti, nedostatek finančních prostředků. Taktéž jedna odpověď zdůvodňovala zrušení výuky romštiny na dané škole nemožností sehnat vhodného vyučujícího.

Zajímavá informační výměna proběhla mezi námi a jednou z oslovených středních škol. Romština, a tudíž ani překlad se na této škole aktuálně nevyučují a respondentka (ředitelka školy) vyjádřila názor, že je „samozřejmě pro, když romská menšina projeví zájem o výuku svého mateřského jazyka [...], ale většina romských studentů na naší škole má národnost českou, ve škole i mimo školu mezi sebou mluví česky a z provedeného dotazníkového šetření na škole vyplynulo, že o výuku romského jazyka na škole nemají zájem.“ Navíc podle ní „používání jednoho společného jazyka vede k lepším vztahům mezi lidmi ve společnosti, překonávání bariér, lepšímu vzájemnému porozumění a pochopení.“ Později však poslala nově vyplněný dotazník s tím, že si věc znovu promyslela, a v odpovědi na otázku č. 8 uvedla, že na své škole hodlá výuku romštiny zavést, a to jednak s odvoláním na Listinu základních práv a svobod, konkrétně právo na vzdělání v mateřském jazyce a jeho užívání v úředním styku, především pak s poukazem na estetické a symbolické hodnoty romštiny a též na aktuální potřebu tlumočení mezi starší generací romských mluvčích a českými úřady apod. Podle respondentky „právě mladí vzdělaní Romové mohou být spojkou při začleňování těchto starších lidí [...], dále se mohou uplatnit jako sociální kurátoři, pracovat v různých komunitních centrech, vykonávat osvětovou činnost. Proto jsou znalost spisovné romštiny a ovládání romského jazyka včetně gramatických pravidel nezbytné.“

V centru pozornosti většiny pracovišť při výuce romštiny podle našeho zjištění stojí porozumění základům jazyka, případně jeho zvládnutí na nižší či vyšší komunikační úrovni. Absolvent stávajících kurzů by měl být schopen základní orientace v romskojazyčném prostředí, rozumět jednodušším psaným i mluveným projevům, případně též porozumět „podstatným odlišnostem romského jazyka od českého a z toho vyplývajícím problémům na 1. stupni ZŠ“ (jako výtěžek kurzu probíhajícího na katedře speciální pedagogiky). Jedna z respondentek-lektorek romštiny uvedla též cílenou podporu vlastní tvorby studentů v romském jazyce. S plným aktivním zvládnutím jazyka počítá u svých absolventů pouze Seminář romistiky FF UK.

Výše uvedené platí výhradně pro severocentrální dialekt romštiny. Kromě Semináře romistiky FF UK, kde se studenti seznamují též s lovářským dialektem (s cílovou pasivní kompetencí) a zavádí se zde též výuka jihocentrální romštiny, ostatní oslovené instituce, kde se romština aktuálně vyučuje, zajišťují pouze právě výuku severocentrální variety.

Seminář romistiky rovněž představuje drobnou výjimku v tom, že se na jeho půdě cíleně vyučuje překlad, a to formou dvousemestrálního kurzu Translatologie a editologie. Respondent-vyučující pro aktuální výzkum uvedl práci se „základní translatologickou teorií“ bez její specifikace; podle ústního sdělení absolventů kurzu leží důraz především na praktickém překladu z češtiny do romštiny a naopak formou práce v menších skupinách a následné diskuse nad hotovými překlady. Podle jeho vlastního vyjádření je cílem vyučujícího teoretické poznatky „konfrontovat se specifiky překladů do a z romštiny“ a dojít diskusí k dále uplatnitelným zobecněním. Na otázku č. 7 (Dbáte při výuce rovněž

na úroveň cílového jazyka-češtiny?) respondent odpověděl kladně, připustil ale, že „ne vždy je to však vzhledem k množství probraného hlavním cílem.“ Z toho lze vyvodit, že i na tomto pracovišti (jak také napovídají jeho badatelské a publikační výstupy, viz výše) převažuje důraz na co nejlepší zvládnutí romštiny a podporu jejího rozvoje (srov. akcentaci tvorby neologismů ve výstupech pracoviště) v mírný neprospěch kultivace překladatelských schopností jako takových, potažmo autonomní hodnoty výsledného textu, je-li cílovým jazykem čeština (podle sdělení respondenta i jeho studentů jde především o překlady z oblasti beletrie a publicistiky; tlumočení a odborný překlad se zde vyučují v minimální míře).

Na naprosté většině ostatních pracovišť se podle zjištění výzkumu věnuje překladu nulová pozornost; pouze dva z respondentů přímo uvedli užívání gramaticko-překladové metody při praktické výuce jazyka (ačkoliv lze uplatňování této klasické metody předpokládat i na dalších pracovištích; sama metoda nicméně cílí na zvládnutí jazyka a s vlastní výukou překladu souvisí jen okrajově²) či občasné překládání textů, ovšem se záměrem lépe si osvojit romskou gramatiku a lexikum, tzn. bez nároku na autonomní kvalitu výsledného textu. Jazykově pokročilejší studenti Kabinetu sociální antropologie UP jsou dále vedeni ke schopnosti překládat psaný text (včetně textů uměleckých) z romštiny do češtiny či tlumočit nebo přepisovat romskojazyčné audionahrávky; respondentka však tuto praxi označuje pouze za marginální.

Situaci v oblasti profesní přípravy překladatelů (a tím spíše tlumočnicků) mezi češtinou a romštinou je tedy nutno hodnotit jako neuspokojivou. Je ovšem nutné ocenit, že se i za této mizivé podpory a díky jejím, byť omezeným, možnostem rozvinuly v ČR překladatelské talenty, jimž se daří odvádět profesionální práci. Není bez zajímavosti, že jsme se během dotazníkového šetření opakovaně setkávali s názorem „Učit překlad [na žádné úrovni] není na nás, obraťte se na Seminář romistiky.“

Názory a zkušenosti samotných překladatelů mezi romštinou a češtinou představovaly druhou část aktuálního výzkumu. Při řízených rozhovorech nebo emailovém dotazování jsme celkem oslovili třináct (tzn. rozhodné procento) překladatelů zabývajících se překlady různých žánrů; jedenáct z nich nám poskytlo odpovědi. Záměrně jsme volili osobnosti různých generací a s různou překladatelskou zkušeností, dílem rodilé mluvčí romštiny, dílem mluvčí češtiny nebo slovenštiny, kteří si romštinu osvojili až jako druhý jazyk. Jednalo se o Karolínu Ryvolovou, Lukáše Houdka, Rubena Pellara, Vladu Oláha, Martinu Vyziblovou, Davida Tišera, Evu Danišovou, Emila Cinu, Mášu Bořkovcovou, Jana Červenku, Helenu Sadílkovou, Ladu Vikovou a Janu Kramářovou (poslední dvě jmenované z časových důvodů dotazník nevrátily).

Při dotazování jsme se drželi následujících okruhů:

Překladatelova průprava v romštině, určení dialektu, do / z něž překládá

Kompetence v romštině

Průprava a kompetence v češtině

Jaké příručky překladatel při práci používá a s kým konzultuje

Profesní průprava (studium translatologie, studium překladu v rámci jiného oboru, samostudium, jiné)

Výběr textů k překladu

² Gramaticko-překladové metody bylo kromě jiného užito i při pilotním ověřování možností práce s romštinou na základních školách, srov. výzkumnou zprávu z projektu Semináře romistiky FF UK Praha na http://www.romistika.eu/docs/ZZ_vyzkum-a-overeni-prace-s-romstinou_1.pdf, s. 43, a počítají s ní i vznikající metodické materiály pro výuku romštiny na ZŠ.

Překladatelská metoda, nejčastější problémy při překladu

Počet a kvalita překladatelů / překladů v Česku

Jednotlivé okruhy po sobě následují v různém pořadí a v některých rozhovorech nemusejí být vyčerpány všechny. Část informací byla zjištěna formou emailového dotazníkového šetření; v těchto dotaznících je výrazně méně údajů, více však korespondují přímo s nejužším jádrem výzkumu (obojí viz příloha).

Převážná část respondentů překládá z / do severocentrální romštiny. Pouze tři uvedli alespoň pasivní znalost jiných dialektů (zvláště lovárština).

Respondenti ponejvíce získali průpravu v romštině ve spolupráci se Seminářem romistiky, především formou denního studia, ale též formou osobních konzultací, a to i překladatelé z řad rodilých mluvčích. Pro významné procento z nich pak byla zdrojem podpory zakladatelka a mnohaletá vedoucí tohoto pracoviště Milena Hübschmannová.

„Tu už dneska z mladých lidí málokdo zná, ale ona uměla deset jazyků a zabývala se romistikou. A když viděla, že píšu, tak si mě zvala na Karlovu univerzitu i k sobě do Štěpánské [ulice v Praze]. A do večera jsme dělali různé překlady, slovník, abecedu pro děti a takové věci.“ (Emil Cina)

„Měli jsme lingvistický kroužek, říkali jsme tomu obrozenecký kroužek. Byli to rodilí mluvčí, kteří studovali romistiku, a Milena Hübschmannová. A ta právě hodně čerpala z hindštiny, my jsme vymýšleli slova. Měli jsme i varianty Romů z jiných států a jako úzký kruh jsme pak hodnotili, co by se nejlépe ujalo v Čechách a na Slovensku. To byla práce, která nás velmi bavila, bohužel paní Hübschmannová už není mezi námi a ten kroužek už neexistuje, takže už to není tak zábavné, když nad tím člověk musí přemýšlet sám.“ (David Tišer)

Z okruhu Mileny Hübschmannové vzešli i překladatelé nejstarší generace – např. Ruben Pellar patřil k jejím studentům ještě na Státní jazykové škole před rokem 1991. Ani tam ani po ustavení Semináře romistiky Hübschmannová překlad formálně vzato „nevyučovala“, nicméně své posluchače vždy k překládání vedla, resp. jim přímo zadávala překladatelské úkoly (obvykle překlady autorských textů z různých romských dialektů, s převahou severocentrální variety, do češtiny).

„Často do hodiny přinesla texty a chtěla na nich něco dokládat, a u té příležitosti nás vyvolávala a my překládali. Na konci hodiny pak hodila do vzduchu „ještě je potřeba udělat, přeložit to a to“, a my jsme si to rozebrali.“ (Karolína Rývolová)

„To je případ většiny lidí, kteří studovali na romistice. Překlady jsme dostali za úkol od doktorky Hübschmannové. Ona na něčem pracovala a snažila se studenty zapojovat, takže několika lidem rozdala povídku nebo básničku, aby ji přeložili. Takže to byla ona, která vybírala texty, a my jsme to překládali a pak jsme to opravovali podle jejích připomínek.“ (Helena Sadílková)

Hübschmannová, sama autorka dlouhé řady překladů z romštiny i dalších indických jazyků, má tak určující zásluhu na současné kultivované ediční praxi v ČR v oblasti romského psaní i na její tvářnosti (zrcadlová romsko-česká vydání, dosud přetrvávající praxe doprovázet vlastní autorský text životopisným rozhovorem s autorem apod.). Její „překladatelskou školu“ lze nicméně charakterizovat jen vágně, bohužel své zásady, podle nichž vedla i své studenty, nevětila do žádného dostupného pojednání. Eva Danišová jako jedna z pokračovatelek Hübschmannové ji na naši žádost vystihla takto: „To neumím asi správně vyjádřit. Určitě nepočesťuji, nepoužívám slova s českými předponami jako *dokerďom*, *dophendom*. Snažím se, aby text vnímal Rom jako přirozený, [...] a nemusel u toho hledat význam slov. Ctím odkaz Mileny Hübschmannové.“ Podle osobní zkušenosti autorky této stati se Hübschmannová k překladu stavěla spíše intuitivně a její práce s textem ve výchozím i cílovém jazyce vycházela z dokonalého osvojení obou jazyků (v češtině byla Hübschmannová též literárně činná, viz

její povídkovou sbírku *Spokojení lidé* z roku 1965) i ze širokých souvisejících znalostí z oblasti lingvistiky či kulturních reálií a bohaté četby; jejím určujícím záměrem při překladu z romštiny bylo nejspíš ponechat v cílovém textu co nejzřetelnější otisk originálu, včetně doslovného převodu frazeologismů (odtud například už klasické „plakal/a jako déšť“ – *rovelas sar brišind* místo českého např. „plakal/a jako dítě“) či exotizace pomocí nepřeložených či doslovně převedených expresivních výrazů či částic (*joj mamó, jaj Devla* apod.).

V případě jejích vlastních překladů se tento přístup obvykle ukazoval jako funkční (podle našeho náhledu představovaly výjimku Hübschmannové převody poezie, prozrazující nezřídka jisté překladatelské rozpaky, a občasná příliš volná převedení některých prozaických pasáží – toto téma by ovšem bylo předmětem pro samostatnou studii). Možné úskalí se vynořuje v okamžiku, kdy jej přejímají – z nedostatku dalšího teoretického či praktického zázemí či jejich uzávorkování³ – žáci a pokračovatelé Hübschmannové, z nichž si ne všichni patrně mohou osobovat srovnatelný rozhled či talent. To je však – k prospěchu věci – záležitostí jen určitého procenta. I u dalších ovšem nejednou přetrvává jistá proluka, v níž metodu nahrazuje intuice.

„Dozvídal jste se něco o postupech, jak se má překládat? – Já se musím přiznat, že nikdy. Na romistice [za Mileny Hübschmannové] jsme měli vždy překlady, které jsme museli absolvovat. Byl k tomu určitý minikurz, ale nemůžu říct, že by to bylo přímo pro překladatele. [...] Já si jednoduše myslím, že aby člověk mohl překládat z češtiny do romštiny, potřebuje k tomu cit. [...] Takže pokud to dělá rodilý mluvčí, tak si myslím, že se nikdy nemůže seknout.“ (David Tišer)

Bez větší profesní průpravy pracují i někteří překladatelé, kteří se romsky naučili jinde než ve spojení se Seminářem romistiky (rodilí mluvčí, absolventi kurzů Muzea romské kultury). Výjimkou ovšem není ani to, že překladatelé z / do romštiny zároveň překládají z / do jiných jazyků anebo v souvislosti s jinými jazyky získali též translátologické zázemí (Ruben Pellar například překládá a tlumočí rovněž z francouzštiny, němčiny a nizozemštiny, Karolína Ryvolová a Helena Sadílková z angličtiny apod.).

Jako zdroj teoretických informací k otázkám a možnostem překladu respondenti uváděli poznatky osvojené v Semináři romistiky či na výjezdních workshopech pořádaných týměž pracovištěm anebo samostudium (tito respondenti jsou se svou kompetencí obvykle spokojeni a necítí potřebu dalšího zdokonalování), jeden respondent uvedl jako zdroj kompetencí vliv Ducha svatého (překladatel Bible). Samotnou roli teoretické průpravy hodnotili oslovení poměrně rezervovaně.

„Asi je to dost důležité. Člověk při překladu naráží na různá dilemata, a kdyby byl víc teoreticky připravený, je možné, že by je uměl lépe řešit, asi by o tom uvažoval jinak. Ale tím, že sama až tak často nepřekládám a ani to nevidím jako nějakou zásadní součást toho, co dělám, mám spoustu jiných věcí na práci. Beru to tak, že je to jedna z věcí, které je dobré si přečíst, ale není to tak, že bych si to musela přečíst hned teď.“ (Helena Sadílková)

„Jde asi o zkušenost. Nevím, jestli by [problémy] vyřešila teoretická průprava překladatelů. Samozřejmě je to asi podstatné, ale zkušenost je podle mě taky důležitá. A druhá strana, která je podle mě hodně důležitá, je vlastní obeznámenost s romštinou.“ (Helena Sadílková)

„To je sporné, co je [jako teoretická průprava] dostatečné, překlad není tolik záležitostí naučení se teorie, jak tvrdí často sama teorie překladu. Jistě jsem četl daleko méně než vy [tazatelka, která studuje na Ústavu translátologie FF UK], a na další četbu bohužel nemám čas.“ (Jan Červenka)

³ Poměrně pasivní postoj některých překladatelů, resp. autorů překladů zvláště z romštiny do češtiny je bezpochyby určen i okazionálním charakterem jejich praxe, kdy se překladů ujímají nikoliv systematicky a ne z vlastního rozhodnutí:

„Přeložila jsem několik věcí především v době svého studia romštiny, pak už nic. O překladatelství tedy mluvím jako o uzavřeném období v minulosti. [...] Texty mi dala moje profesorka na romštině.“ (Máša Bořkovcová)
„Většinou jsem si [překlady] nevybíral, ale byla to nutnost.“ (Jan Červenka)

Rozhodující procento respondentů nicméně při práci na překladu nespolehá jen na své schopnosti, ale vyhledává konzultace s odborníky (romisty) a/nebo s rodilými mluvčími (konzultace popřel pouze jeden z respondentů). Při překladu do romštiny se konzultace často týkají hledání vhodného neologismu:

„[Při překladu Bible mi konzultantka] pomáhala, poradila mi různá slova, která jsme velmi dlouho hledali a nevěděli jsme nejdříve, jestli to které slovo je to správné. Tak jsme ho našli v řečtině nebo hebrejštině a vytvořili ho. Například ‚kostel‘, to je slovo, které má původ ve slově ‚shromáždění‘. Takže jsme použili ‚changiripen‘.“ (Vlado Oláh)

Druhou častou oblastí, v níž překladatelé do romštiny vyhledávají radu, a to zvláště u rodilých mluvčích, je celkový charakter textu a jeho srozumitelnost:

„Vždy konzultuji, ale nikdy ne s odborníkem, vždycky s někým, kdo je rodilým mluvčím. To je pro mě nejpodstatnější, když překládám: aby tomu rozuměl obyčejný člověk. Jakkmile ten tomu rozumí, už mě vůbec nezajímají názory odborníků, jestli si myslí, že to je správně, nebo ne.“ (David Tišer)

Konečně třetí okruh pak znamenají konzultace ohledně pravopisné a gramatické správnosti, které podle výzkumu zpravidla vyhledávají překladatelé z řad rodilých mluvčích romštiny u odborníků na romský jazyk:

„Redakce časopisu Romano vodi má korektorku pro romský jazyk (Lada Viková), s kterou intenzivně spolupracuji i v případě, že se nejedná o překlad pro redakci. A také se obracím na odborníky z FF UK Praha.“ (Eva Danišová)

Táž respondentka jako jediná rovněž uvedla, že v rámci profesního rozvoje pravidelně sleduje překlady do romštiny v českých a slovenských periodících.

Překládá-li rodilý mluvčí romštiny do češtiny, zpravidla si není v cílovém jazyce tolik jistý a konzultace vyhledává systematicky nebo se překladu v tomto směru spíše vyhýbá.

„Když jsem překládal a bylo to něco většího, tak jsem to musel nechat přes někoho zkontrolovat. Hlavně to šlo přes Milenu Hübschmannovou, musela mi vychytat chyby. [...] Když jsem překládal do češtiny, to jsem si vždycky nechal poradit. Umím to docela dobře, ale to víte, stejně jako romština má i čeština svoje zákoutí a rodilý Čech češtinu cítí lépe. V romštině jsem ani tak nechyboval, ale v češtině nejsem stoprocentní. [...] Jsem rád, když se té češtině někdo chytne a zdokonalí to nebo nějaké slovo zdůrazní.“ (Emil Cina)

„[Překládám] i z romštiny do češtiny, ovšem myslím si, že mi to moc nejde. To je pro mě komplikovanější. U toho, kdo překládá z romštiny do češtiny, je potřeba, aby měl lepší slovní zásobu v češtině. Já jsem rodilý mluvčí romštiny, vlastně jsem bilingvní, ale je pro mě snazší se vyjadřovat v romštině. Některá česká slova nám doma jednoduše chyběla, takže jsem se je dozvídal až na střední nebo na vysoké škole.“ (David Tišer)

Kompetence v češtině, především coby cílovém jazyce, a pozornost, jež se jí přikládá, se přitom podle výsledků výzkumu obecně zdá být – ve srovnání s akcentem, který je kladen na překladatelovo ovládnutí romštiny – poněkud upozaděna. Své schopnosti v češtině zvláště její rodilí mluvčí označovali jako „standardní“, jejich odpovědi neprozrazovaly hlubší reflexi či pocitovanou potřebu jazyk kultivovat. Pouze jeden respondent uvedl formální studium češtiny na vysoké škole a vlastní tvorbu v tomto jazyce, jenž je zároveň jeho jazykem mateřským; z odpovědi jiné respondentky je patrné, že otázku po kompetenci v češtině promýšlí a uvědomuje si její nároky:

„Dlouhou dobu studuji humanitní obory, psala jsem diplomku o literatuře a teď pracuji v orální historii, a tak mám pocit, že [...jsem] nějakou citlivost pro češtinu a pro používání češtiny získala, i když jazykově bych asi vždycky ocenila, kdybych se mohla nějak dovdělat.“ (Helena Sadílková)

Celkově se ovšem z odpovědí zdá, jako by respondenti-rodilí mluvčí větší měrou pokládali své jazykové kompetence v češtině za cosi samozřejmého, co není potřeba rozvíjet a na čem není nutné cíleně pracovat.

Co se týká užívání příruček, je mezi překladateli rovněž překvapivě málo rozšířené. Všichni respondenti používají překladový slovník⁴. Jedna respondentka uvedla rovněž používání učebnice romštiny⁵, menší část překladatelů pracuje též s internetovými zdroji⁶ nebo s tematickou odbornou literaturou. Užívání českojazyčných slovníkových příruček neuvedl žádný z respondentů.

Rovněž se staršími překlady téhož díla se seznámili / seznamují pouze jednotlivci (Vlado Oláh v případě částí Bible, Karolína Rývolová v případě starších překladů děl Andreje Gini); to ovšem souvisí s tím, že vzhledem ke krátké tradici romské písemné kultury texty velmi často existují právě a pouze v jediném překladu – v překladu právě vznikajícím (zároveň jsem se však při výzkumu i ve dřívější badatelské praxi setkávali s názorem, že daný text není třeba znovu překládat, „protože už jednou přeložen byl“).

S výjimkou jediné respondentky, která však svoji odpověď vztahovala pouze k překladům beletrie, oslovení sami pociťují nedostatek překladatelů z / do romštiny, někteří zvláště pro překlady poezie. Pouze jeden z nich z této situace explicitně viní nedostatečnou finanční podporu:

„[Překladů] by bylo potřeba více, do romštiny i opačně z romštiny do češtiny. Bylo by možné pomoci začínajícím romským spisovatelům ze strany slavistů a romistů. Bylo by dobré, kdyby se překlady podporovaly. Kdyby Ministerstvo kultury a magistrát podporovaly romská sdružení, aby těch překladů bylo více.“ (Vlado Oláh)

Finanční aspekt ovšem vyplývá i z některých komplexnějších odpovědí:

„Není dostatek dobrých překladatelů. Jsou překladatelé, kteří se to buď tak nějak naučili a pak jsou vidět chyby, nebo jsou překladatelé, kteří jsou výborní jen pro jednu část. Mám třeba kamaráda, který je perfektní [překladatel] z romštiny do češtiny, protože jeho čeština je nádherná a vše, co napíše, je čtivé. Jakmile to ale udělá naopak, je to průšvih. [...] A pak jsou různí lidé, kteří si myslí, že jsou překladatelé, ale pracují jenom se slovníkem a podle toho to potom vypadá. [...] Ti šikovní, kteří by měli překládat, jsou tak šikovní, že se živí něčím jiným.“ (David Tišer)

Vedle materiální podpory respondenti reflektovali též nedostatečnou odbornou pomoc či možnost diskuse:

„Lidé překládající do romštiny by potřebovali mnohem větší podporu. Většinou překládají rodilí mluvčí romštiny, jako je třeba Eva Danišová, ale ta je často vystavována různým dilematům ve vymýšlení neologismů a ve způsobu, jak některé výrazy opsat. Zrovna tyhle věci by potřebovaly mnohem větší podporu nebo možnost sdílet problémy a řešení.“ (Helena Sadílková)

⁴ Zatím jediným tištěným překladovým slovníkem pro danou oblast je *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník* Mileny Hübschmannové, Anny Žigové a Hany Šebkové z r. 1998 (pro severocentrální dialekt romštiny).

⁵ Nejužívanější a též nejobsažnější učebnicí romštiny (severocentrálního dialektu) je publikace *Romaňi čhib* autorem Hany Šebkové a Edity Žlnayové z r. 1999.

⁶ Mj. na <http://www.romistika.eu/docs/SlovníkRomskýchNeologismuCestina.html> je od letošního roku dostupný výběrový slovník romských neologismů, který vznikl pod hlavičkou Semináře romistiky. Server <http://slovníky.atlas.sk/> zahrnuje též romsko-slovenský a slovensko-romský online slovník. Internetový projekt Romlex (<http://romani.uni-graz.at/romlex/>) badatelů Yarona Matrase a Viktora Elšíka umožňuje srovnávat ekvivalenty více romských dialektů.

Vedle těchto výhrad zazněl také hlas, který za nedostatkem překladatelů z / do romštiny spatřuje obavu možných adeptů z odmítavé kritiky romistické komunity.

Hodnocení stávajících překladů ze strany respondentů je přitom poměrně vstřícné. Oslovení v této otázce ovšem častěji než v jiných bodech zdůrazňovali, že jsou schopni hovořit pouze o vzorku textů, který znají: „Texty, se kterými jsem se setkala, byly kvalitní“, „To, co jsem četl, to jsou dobře udělané překlady [...], například [jak] Lada Viková [přeložila] moji poezii, prózu a krátké vzpomínky na život Romů v osadě“. Pokud část produkce kritizovali, činili tak převážně neadresně, případně též formou záměrně nadneseného bonmotu:

„Pro některé je to job, práce, která je živí – a podle toho to pak taky vypadá. Já si myslím, že překlady jsou mnohem lepší a plnohodnotnější, když to člověk dělá proto, že chce, ne proto, že mu pak přijde něco na účet.“ (David Tišer)

Aktuální výzkum se soustředil také na typy textů, jež se k překladatelům dostávají. Škála se ukázala být značně široká. Velkou část textů překládaných z / do romštiny tvoří beletrie a publicistika, vedle těchto dvou očekávatelných oblastí jsou to však také soudní spisy a policejní odposlechy („Jediné, co jsem odmítl – přišli za mnou policajti, abych dělal odposlechy Romů. A to jsem řekl, že v žádné případě ne, já jsem Rom, nejsem policajt, nikoho sledovat nebudu.“), filmové titulky a scénáře divadelních her, úřední dokumenty (leták k volbám, právní texty, domovní řád, zdravotnické materiály apod.), nahrávky z terénních výzkumů, turistické informace, odborné texty (resumé, školní práce), části Bible a křesťanské modlitby a v souvislosti s chystaným zavedením volitelné romštiny do škol také školní osnovy a metodické a výukové materiály. Kromě toho, že se poptávka jeví jako velká a rozmanitá (což může působit až překvapivě vzhledem k nijak masovému počtu mluvčích romštiny v ČR), v některých bodech se zdá též mít nabídku („Obrácí se na mě i policie s odposlechy a občas soud, to ale bývá olašská romština a s tím jim moc nepomůžu.“), jak jsme už naznačili výše.

Na náš popud se překladatelé zamýšleli i nad postupy, které při převodu používají, a na problémové body vyplývající ze samotných textů. V jednoznačně shodě reflektovali charakter i psané romštiny jako mluvenostní a velmi prostý: „Na romštině je fascinující, jak velmi jednoduchý je to jazyk, kterým jsou lidé schopni se vyjadřovat. Je to nejenom jednoduchý jazyk, ale taky přímý, a má atmosféru přímé, jednoduché komunikace.“ Odtud pro oslovené plyne nutnost neustále při převodu z romštiny do češtiny hledat vhodnou stylovou polohu, a to zejména při překladu beletrie:

„Bud' mají překladatelé nutkání text dělat mnohem víc literární, jakoby z pohledu češtiny [...] Druhá věc je, že se s jednoduchostí nebo lidovostí [výchozího romského textu] snaží vypořádat tím, že sklouzávají k lidovějším a expresivnějším výrazům, které mně přijdou jako příliš expresivní.“ (Helena Sadílková)

„V romštině neexistují stylové roviny a to pak může svádět k tomu, abyste třeba všechno překládala spisovně. Já si pokaždé představím prostředí, ve kterém se povídka odehrává. Hospodskou historku spisovně překládat nebudu.“ (Lukáš Houdek)

Při převodu beletrie z romštiny do češtiny vznikají též typické problémy s hledáním ekvivalentu pro čistě romské reálie, eventuálně jména či přezdívky včetně „mluvících“. Praxe mezi překladateli se liší, lze se setkat s věrným překládáním jmen do češtiny (Dilino v české verzi stejnojmenné povídky Zlatice Kalejové vystupuje pod jménem Bláznivej, viz Kalejová 2006, překlad Máša Bořkovcová, Teluno v próze Adreje Gini „Pro odpustos“ jako Dolejší, viz Giňa 2006, překlad Jana Kramářová apod.), ale také, a to častěji, s překladem jména za pomlčkou při jeho prvním uvedení (Huri – Struna, Bakro – Beran, Šuki – Sušinka v překladech Jany Kramářové) i s ponecháním pouze romské verze jména, nejde-li výslovně o mluvící jméno (což odpovídá současné obecné překladatelské praxi). Řadu romských reálií se za dvacet let svobodného romského psaní a publikační a kulturní činnosti podařilo dostat do obecnějšího povědomí a překladatelé, zdá se, upouštějí od někdejší tendence co nejvíce a

za každou cenu vysvětlovat. Mizí vysvětlující závorky či poznámky pod čarou, na které čtenář narážel ve starších překladech, naopak v novějších edicích přibývá edičních poznámek či ještě spíš slovníčků ozřejmujících základní výrazy (např. v reprezentativní antologii romské autorské prózy *Čalo vodi / Sytá duše* editorek Heleny Sadílkové a Jany Kramářové, Brno 2007, s. 388).

„Čeština [překladu] musí být pěkná a čtivá. A pokud je v originále něco, co v češtině neexistuje, tak to řeším dvěma způsoby. *Varta, vartování*, když někdo zemře a týden se popíjí a vzpomíná, tak to tam napíšu romsky. A potom například pod čarou nebo na konci textu jsou vysvětlivky, co to znamená. Nebo spát *pindral*, to nelze přeložit do češtiny, je to jakoby ‚pod nohama‘, ale to je špatně. Tak se dříve v romských rodinách spalo, lidé měli málo postelí. A také – napíše se *pindral* a potom se to na konci textu rozepíše, aby to bylo pochopitelné. Může se tam dát i ilustrační obrázek, aby to lidé dobře pochopili. Ale podle mě nemá cenu to překládat do češtiny úplně, to by text znehodnotilo kvůli jedné pasáži, která třeba vůbec není důležitá.“ (David Tišer)

Současný trend mezi překladateli beletrie do češtiny tenduje tedy k mírné exotizaci, mezi oslovenými se však lze setkat i s opačným náhledem:

„[Romská povídka] je málokdy vyprávění směřující na jiný břeh – tedy o exotičnu. Většinou to byly povídky ‚vypravěče‘ pro ‚jeho posluchače‘, kteří sdíleli kulturní kontext.“ (Máša Bořkovcová)

Překlad různých typů textů v opačném směru, tzn. z češtiny do romštiny se profiluje v podstatě jako samostatná problematika, úzce provázaná s lingvistickým bádáním, slovtvorbou i svého druhu jazykovým inženýrstvím. Vzhledem k výrazně rozdílné rozvinutosti češtiny a romštiny překladatelé musejí při práci tvořit četné neologismy – tento aspekt překlada je také v souvislosti s romštinou nejdiskutovanější oblastí (Seminář romistiky v minulosti k tématu uspořádal dva výjezdové semináře a z příspěvků vydal návazné sborníky, viz Andrš 2003 a Červenka 2005). Postoje respondentů k tvorbě neologismů se různí podle míry jejich pragmatismu; nezdíka však prozrazují také obrozenecký zápal a ovšem ohled na srozumitelnost výsledného textu:

„Romština má nulovou terminologii, a tak když vyvstane nutnost přesnějších formulací, беру výrazy z latiny. Ze sánskrtu nemůžu, neumím ho. Teoreticky bych se mohl obrátit na romisty, ale těch problémů je moc, tak si spíš něco vymyslím. V právním textu použiji i čechismus. U čistě formálních překladů, které musejí být k dispozici ze zákona, je v podstatě jedno, jestli jim pak někdo rozumí. Ostatně lidé do toho svého jazyka postupně dorostou.“ (Ruben Pellar)

„Když překládám literaturu, je v romštině slovní zásoba nádherná, velká, tam není problém. Jakmile se ale překládá odborný text, tak se vymýšlí nová slova. [...] Dělán to tak, že když ‚vymyslím‘ nějaké slovo, tak svůj text pošlu deseti lidem, jestli ho pochopili. Neřeknu jim, co tam mělo být, pošlu jim jenom tu romštinu, a oni mi odepíšu, jestli pochopili nebo nepochopili. [...] Radši vymyslím nové slovo, než použít čechismus. Protože to mě v textu velmi rozčiluje.“ (David Tišer)

„Já sama se přikláním k používání slov, která vycházejí z romštiny a také z latiny. Snažím se ve svých překladech nepoužívat přejímky z češtiny a slovenštiny, i když někteří Romové jsou na ně již zvyklí. Patří sem slova jako *te pomožinel, te opravinel* apod. Při každém překlade se potýkám s mnoha výrazy, které v běžné romštině nejsou zařité. Vždy se snažím, aby z romsky napsané věty bylo nové slovo jasně srozumitelné. Nechci, aby byl překlad zahlcen odbornými výrazy, a snažím se o jednoduchost.“ (Eva Danišová, zde citováno podle Červenka 2005, s. 68)

Nepsaným imperativem je pak při převodu z češtiny do romštiny používat co možná jednoduchý jazyk. Jak uvedl v rámci aktuálního výzkumu Lukáš Houdek, pro řadu romských mluvčích může být samotné čtení v romštině problematické, protože jim v romštině (logicky, vzhledem k tomu, že starší generace Romů neměly kde se seznámit s psanou formou vlastní řeči) chybí formální vzdělání a písemná podoba jazyka je pro ně nezvyklá, zatímco s psanou češtinou se setkávají pravidelně. Podle Houdka má v tomto ohledu pozitivní dopad rozšířené užívání internetu (např. Facebooku) mezi

romskými mluvčími, někteří mluvčí si však stále ještě potřebují psaný text přečíst nahlas, aby mu porozuměli. Obdobnou zkušenost, rozšířenou navíc o reflexi subdialektní rozrůzněnosti romštiny, uvedla Helena Sadílková:

„Psaná romština je pořád ještě trochu novum, podle mě ne na té straně, že jsou tu lidé produkující texty, ale na straně publika a čtenářů. Přeci jenom není taková zkušenost se čtením romských textů, a tím pádem je pro mnoho lidí rychlejší něco přečíst česky než v romštině. Na čtení v romštině si člověk musí zvyknout, takže je otázka, komu vlastně jsou romské texty určené. Dalším problémem je variantnost romštiny, takže potom člověk, který čte nějakým způsobem napsaný text, se s ním ani nemusí ztotožnit. Všímá si věcí, které jsou jinak.“

Podle Sadílkové je možným řešením zamýšlet se i v ediční praxi, zvláště tam, kde např. v periodických vedle sebe leží česká a romská verze, nad výběrem textu, který bude do romštiny převeden.

„Překládat úvodník nebo politický komentář do romštiny mi připadá samoúčelné. Jistě, je to prostor pro rozvoj nebo kultivaci romštiny, ale nemyslím si, že si zrovna politický komentář v romštině tolik lidí přečte a bude pro ně srozumitelný. Protože se u každého neologismu, který se tam nutně vyskytne, zarazí a bude nad tím muset přemýšlet. [...] Kdežto kdyby byly v romštině publikované rozhovory, tak tam je romština přirozená, a tím i srozumitelnější.“ Obtížněji srozumitelný text totiž čtenář raději opustí a vybere si českou verzi, čistě proto, že je pro něj snáze stravitelná. Čímž ovšem existence romské verze ztrácí smysl a romština sama také prestiž.

Z odpovědí na otázku, jak si oslovení překladatelé volí texty, které budou překládat, pak plynou klíčové závěry této studie. Pomineme-li okruh víceméně „školních“ překladů zadávaných v minulosti učitelem jeho studentům, relevantní způsoby jsou v zásadě tři:

- 1) Překladatel je osloven institucí, která překlad potřebuje. To se týká soudního tlumočení nebo úředních či státních zakázek anebo zakázek ze strany soukromých firem. Často jde o text nebeletrického rázu; spadají sem ovšem i zakázky zadávané redakcemi novin a časopisů, nejčastěji na základě déleodobější spolupráce (Romano vodi a Eva Danišová, Romano hangos a Martina Vyziblová apod.).
- 2) Při překladu beletrie jde zpravidla o dlouhodobý osobní vztah mezi autorem a překladatelem, eventuálně více překladateli, kteří obvykle odvádějí pro „svého“ autora i editorskou práci. Příkladem takovýchto tvůrčích dvojic mohou být Andrej Giňa a Karolína Ryvolová nebo Vlado Oláh (jako autor) a Lada Viková.
- 3) Překladatel je osloven na základě přátelských vazeb se zadavatelem nebo jej známý zadavateli doporučí.

S výjimkou třetího uvedeného způsobu, jež je z povahy věci jen stěží možné (a žádoucí) institucionálně podchytit či zabezpečit, prokazují dvě první cesty značnou funkčnost a je nanejvýš na místě jim poskytnout maximální podporu, a to zejména v oblasti beletrie a publicistiky. Romské psaní a literární život jako „literature under construction“ (Karolína Ryvolová) dosud vysokou měrou funguje insitně a na principu osobních vazeb.

Odtud vyplývá potřeba systematické podpory (včetně finanční podpory i z veřejných zdrojů) těch subjektů, které na sebe navázaly „své“ autory a překladatele, a výrazně tak napomáhají rozvoji překladatelské kultury mezi romštinou a češtinou, přirozeně však též rozvoji romského psaní i rozkvětu a prestiži romského jazyka. Kromě romských periodik, jako jsou Romano džaniben, Romano hangos nebo Romano vodi, se to týká také některých nakladatelství (zejména Triáda). Jako příklad dobré praxe může v této oblasti posloužit internetový projekt časopisu Romano vodi „Šukar laviben le Romendar“ (dostupný z portálu <http://www.romea.cz>), který spočívá v internetové prezentaci novinek romských literátů i s jejich překlady a který ve srovnání s tištěnou romskou literaturou vykazuje mimořádnou čtenost i mezi samotnými Romy.

Velkým přínosem jsou rovněž veřejná autorská čtení romských autorů, která podobně jako zmíněný projekt Romano vodi literáty vedou ke zdravé soutěživosti a vzniku nových literárních textů; před jejich překladateli pak ovšem stojí vždy nové pracovní (a logistické) výzvy, zahrnující též úkol uspokojit prokazatelně existující poptávku české společnosti po „romských románech“ (hned několik respondentů uvedlo aktuální práci na převodu nově vzniklých autorských textů Ireny Eliášové, Vlada Oláha, Ilony Ferkové aj.).

S plánovaným zavedením volitelné romštiny do základních škol lze také předpokládat zvýšený zájem o romskou literaturu u žáků i jejich rodičů a učitelů. Výběr z autorských textů pro školy včetně doprovodné studie o romském psaní z pera Heleny Sadílkové aktuálně vychází zásluhou sdružení Romea a k dispozici je též zmíněný dvojjazyčný sborník romské prózy „Čalo vodi / Sytá duše“, svou obsažností a metodickou uceleností ojedinělý ve světovém měřítku. Českému čtenáři však byla dosud jen velmi kuse (a začasť ve sporné kvalitě) představena romská poezie; možným způsobem její prezentace by bylo sestavení obdobné dvojjazyčné antologie. Tomu by nicméně nutně musela předcházet intenzivní badatelská práce (mnoho existujících básní autorů starších generací nebylo ještě nikdy vydáno a rukopisy se patrně nacházejí mj. v archivu Mileny Hübschmannové uloženém v Muzeu romské kultury, případně v soukromých archivech či v redakcích časopisů) a též příprava překladatelů schopných kvalitního převodu básnických textů.

Jako další překladatelský a editorský úkol se pak profiluje sestavení sbírky romských pohádek, která by – na rozdíl od kontroverzně hodnocené sbírky Mileny Hübschmannové *Romské pohádky* z roku 1999 – konvenovala dětskému čtenáři. Případná nová sbírka by se nemusela omezovat pouze na pohádky Romů ze Slovenska či Čech, ale mohla by vycházet např. i ze staršího souboru Hübschmannové a Heinze Modeho *Zigeunermärchen aus aller Welt* (Lipsko 1983) a dalších světových sbírek. To by samozřejmě vyžadovalo spolupráci rovněž s překladateli z dalších jazyků či romských dialektů.

Kromě překládání nově vznikajících děl či jejich reprezentativních edic se ukazuje jako potřebné revidovat též některé starší překlady (např. překlady povídek Andreje Gini ze 70. let 20. století, které mají být po boku autorových novinek opět uveřejněny ve vznikajícím výboru z díla tohoto autora překladatelek a editorek titulu Heleny Sadílkové a Karolíny Ryvolové): překladatelská praxe v oblasti romského psaní se stejně jako podoba češtiny totiž během let značně proměnila a některé z českých verzí také trpí nízkou úrovní či zastaralou podobou cílového jazyka.

Důsledná podpora překladatelské práce a poskytování zázemí překladatelům rozmanitých žánrů, tzn. nejen beletrie, výsledně bezpochyby napomůže zvýšit prestiž romštiny i u jejích mluvčích, a tím povede i k jejímu dalšímu rozvoji. Odpovědi některých respondentů zvláště starší generace totiž prozradily nedůvěru k možnostem romštiny jako plnohodnotného jazyka, již však podle nás může nahodit jediné postupný pozitivní vývoj.

Nemáme přitom na mysli pouze podporu finanční; z aktuálního výzkumu vyplynuly další oblasti, kterým se ukazuje jako potřebné věnovat pozornost. Zejména nad překlady z romštiny do češtiny schází jakákoli, potažmo také odborná diskuze: je tudíž vhodné podporovat též tematickou publikační činnost. Případný sborník statí věnovaných cíleně překladu z / do romštiny by byl přitom jedinečný v celosvětovém měřítku. Jde ale též o vhodnost vytvoření platformy, kde by lidé zabývající se překladem z / do romštiny mohli diskutovat o své práci a poskytovat si vzájemně zpětnou vazbu, eventuálně hledat společně řešení problematických bodů v překladu. Možným řešením by bylo zorganizování prakticky zaměřeného kurzu, případně letní školy, výjezdového semináře apod., jehož by se překladatelé z / do romštiny mohli účastnit a jenž by se mohl i periodicky opakovat. Není přitom naprosto nutné a ani žádoucí, aby byl kurz orientován pouze na akademický typ překladu anebo aby vylučoval některé zájemce o účast. Přínos kurzu by ovšem mohla umocnit účast odborníků z příbuzných oborů (romistika, translologie, překladatelská a editorská praxe, folkloristika, literární

věda, publicistika, regionální studia apod.), kteří by zároveň mohli napomoci dalšímu profesnímu rozvoji účastníků.

Naléhavými otázkami neologismů a možností rozvoje romštiny se zabývají pracovníci Semináře romistiky FF UK. K jejich dosavadním výstupům v této oblasti patří zmíněné tematické semináře a citované dva sborníky a rovněž projekty online slovníku romských neologismů a multidialektního slovníku. Slovník neologismů, jak jsme se již zmínili, je už přístupný, nicméně je zatím spíše výběrovým soupisem bez lexikografických náležitostí; na místě je proto další podpora odborné lingvistické práce, ale též její popularizace, protože řada překladatelů i odborníků z oboru např. o slovníku neologismů vůbec neví. Plně funkční slovník neologismů, eventuálně též nový překladový slovník náhradou za existující kapesní slovník Hübschmannové, jež jsme zmínili výše, a to ideálně v tištěné podobě, se jeví jako nutný, mj. proto, že se severocentrální dialekt od doby vydání zmíněného slovníku proměnil a dynamicky rozvinul.

Z důvodů, které jsme rozvedli v předcházející analýze, se jeví jako potřebné zaměřit se také na kultivaci a rozvoj češtiny u překladatelů z / do romštiny, a to zvláště, ale nejen u rodilých mluvčích romštiny. Na překladatelích, ale i editorech textů je pak cíleně dbát na úroveň české verze a čerpat ze širokých možností češtiny, včetně používání slovníků a překladatelských příruček, jež pro češtinu, na rozdíl od romštiny, jsou snadno dostupné.

Všichni oslovení jsou schopni překládat z / do severocentrálního dialektu romštiny. Mizivé procento je kompetentní pro překlad z / do tzv. olašské romštiny, jež je v ČR druhým nejužívanějším dialektem. V olašské romštině sice zatím ve srovnání se severocentrální romštinou vzniká jen minimum psaných textů (beletrie, publicistiky atd.), po překladech nicméně existuje poptávka, již je možné uspokojit jedině konkrétním vzděláváním a podporou překladatelů také pro tento dialekt.

Literatura:

Červenka, Jan: „Co vyplývá z obecné teorie překladu pro současné překlady do romštiny?“ in *Jekhetanutňa čhibaha / Společným jazykem*, ed. Zbyněk Andrš, Brno : Společenství Romů na Moravě, 2003, s. 57–97.

Danišová, Eva: „Luhačovice a překlady do romštiny“ in *Jekhetanařďa čhibaha / Sjednoceným jazykem*, ed. Jan Červenka, Brno – Praha : Společenství Romů na Moravě a FF UK v nakladatelství Signeta, 2005, s. 67–68.

Giňa, Andrej: „Pro odpustos / Na pouti“ in *Čalo vodi / Sytá duše*, eds. Helena Sadílková a Jana Kramářová, Brno : Muzeum romské kultury, 2007, s. 232–239.

Janičková, Alžběta: „Každého jazyka je třeba si vážít“, říká romský překladatel a básník Emil Cina“, *Amaro gendalos*, 5/2001, s. 10–11.

Kalejová, Zlatica: „O Dilino / Bláznivej“ in *Čalo vodi / Sytá duše*, eds. Helena Sadílková a Jana Kramářová, Brno : Muzeum romské kultury, 2007, s. 24–38.

Kostić, Svetislav: „Válmíkiho Rámájana a její překlad do romštiny“, *Romano džaniben*, ňilaj 2007, s. 66–105.

Ryvolová, Karolína: „Pravda' o romském psaní“, http://www.romea.cz/index.php?id=detail&detail=2007_11324#.Tud9h2M-e8.email, 22. 12. 2011.

Scheinostová, Alena: „Milena Hübschmannová a kánon romské literatury“, *Romano džaniben*, ňilaj 2006, s. 273–280.

Viková, Lada – Andrš, Zbyněk: „Překlady z češtiny do romštiny a tvorba neologismů“ in *Jekhetanutňa čhibaha / Společným jazykem*, ed. Zbyněk Andrš, Brno : Společenství Romů na Moravě, 2003, s. 16–17.

Příloha:

„Prethodžipen – Překlad. Analýza potřeb v oblasti překladu a tlumočení mezi romštinou a češtinou“

DOTAZNÍK 1

PhDr. Martin Kaleja, PhD., Katedra speciální pedagogiky PedF OU Ostrava

1. *Jaký dialekt romštiny se ve vaší instituci vyučuje?*

Severocentrální, tzv. slovenská romština.

2. *V jakém rozsahu?*

Vyučuje se jako výběrový a předmět na FF OU – pro všechny fakulty, všechny studijní obory, 2 VH/týdně.

Vyučuje se jako povinně volitelný předmět na PedF OU – pro všechny fakulty, všechny studijní obory, 2 VH/týdně.

3. *Jakou jazykovou kompetenci v romštině by měl mít absolvent Vaší školy / Vašeho kurzu? Jaká je možná budoucí uplatnitelnost jeho znalosti romštiny?*

Na FF OU je romština nastavena max. na 6 semestrů, dosud však byla jenom 1x otevřena romština 5.

Na PedF OU je romština nastavena max. na 2 semestry, dosud však byla otevřena jenom romština 1.

Slouží k rozvoji profesních komunikativních kompetencí pro studenty pomáhajících profesí (sociální práce, sociální pedagogiky, psychologie, speciální pedagogiky, učitelství apod.), též studenty filologických oborů.

4. *Je součástí výuky romštiny také výuka překladu?*

4a. *Pokud ano, jaká oblast překladu je preferována (tlumočení, technický překlad, umělecký překlad, jiné)?*

Pouze okrajově, pokud se překládá text, tak je tematicky vybrán, k rozvoji lexikální oblasti jazyka.

4b. *Jak výuka překladu prakticky probíhá?*

Pokud se překládá, tak se pracuje v třídním kolektivu, text se překládá po částech.

4c. *Přihlížíte při výuce překladu také k dostupným teoriím překladu a uplatňujete jejich podněty?*

Ne.

4d. *Dbáte při výuce překladu rovněž na úroveň cílového jazyka (češtiny)? Jakými prostředky?*

Ne.

5. Je podle vás výuka překladu ve vztahu k romštině důležitá? Proč ano / ne?

Pouze okrajově.

Mgr. Lada Viková, Kabinet sociální antropologie Katedry sociálních věd Univerzity Pardubice

1. Jaký dialekt romštiny se ve vaší instituci vyučuje?

Především tzv. slovenská romština (severocentrální dialekt).

2. V jakém rozsahu?

Povinně 2 semestry (v prvním ročníku), dále jako povinně volitelný předmět další 1 až 4 semestry.

3. Jakou jazykovou kompetenci v romštině by měl mít absolvent Vaší školy / Vašeho kurzu? Jaká je možná budoucí uplatnitelnost jeho znalosti romštiny?

Student, který navštěvuje kurzy pouze 1 rok, dojde v učebnici (Šebková – Žlnayová) pouze do 14. lekce, k tomu si osvojí několik frází a písni tak, aby je mohl uplatnit v terénním výzkumu (ze současných 80 studentů si cca 12 zvolí terénní výzkum na Slovensku v romských osadách).

Kdo pokračuje ve studiu další dva roky, je veden i k využití romštiny ve své bakalářské práci – rozhovory jsou často nahrávány na diktafon, za pomoci pedagoga pak přepisovány a překládány.

Znalost romštiny uplatní málokterý absolvent – pokud jsem informována, pak při soukromých či výzkumných cestách do zahraničí (např. Francie – komunity rumunských Romů), několik absolventů získalo práci při Člověku v tísni (projekty na podporu lidí ze sociálně vyloučených komunit) či v jiných neziskových organizacích.

4. Je součástí výuky romštiny také výuka překladu?

U nejpokročilejších lze říci, že ano, ovšem pouze okrajově.

4a. Pokud ano, jaká oblast překladu je preferována (tlumočení, technický překlad, umělecký překlad, jiné)?

Porovnání doslovného a uměleckého překladu.

4b. Jak výuka překladu prakticky probíhá?

Ukázkou povídek, básniček, kdy si mají studenti vyzkoušet jak své dosavadní znalosti, tak své kompetence převést text do češtiny.

4c. Přihlížíte při výuce překladu také k dostupným teoriím překladu a uplatňujete jejich podněty?

Ne, není překladu věnováno tolik času, rozsah výuky je u nás jen 2 hodiny týdně (26 hodin za semestr), to je velice málo na výklad a procvičení všech gramatických kategorií, konverzaci apod.

4d. Dbáte při výuce překladu rovněž na úroveň cílového jazyka (češtiny)? Jakými prostředky?

Určitě, např. porovnáváme různé překlady od jednotlivých posluchačů, studenti se i sami vyjadřují, které vyjádření jim připadá vhodnější.

5. Je podle vás výuka překladu ve vztahu k romštině důležitá? Proč ano / ne?

Samostatná výuka překladu (ve vztahu k romštině) je důležitá hlavně pro romisty, kteří se spíše překladem (tlumočením) budou zabývat, také případní učitelé romštiny by měli být proškoleni kurzem zaměřeným na překlad.

Naši studenti by se měli uplatnit především při začleňování nejen etnických minorit, jejich znalost romštiny nemusí být tak detailní, ovšem může jim pomoci lépe poznat a pochopit romskou kulturu, což v ideálním případě prohloubí a podpoří jejich respekt vůči ní.

PhDr. Jan Červenka, PhD., Seminář romistiky FF UK Praha

1. Jaký dialekt romštiny se ve vaší instituci vyučuje?

Hlavně severocentrální, dále jihocentrální, olašský, konkrétně lovárský.

2. V jakém rozsahu?

Velkém. Romštiny se netýkají jen jazykové kurzy, ale prostupuje velkou částí studia.

3. Jakou jazykovou kompetenci v romštině by měl mít absolvent Vaší školy / Vašeho kurzu? Jaká je možná budoucí uplatnitelnost jeho znalosti romštiny?

Sc plynulou aktivní, jc a lovárština spíše pasivní, ale obor se neustále vyvíjí – např. specializovaný seminář na jc romštinu je v nové akreditaci Mgr. studia, podle které se bude teprve vyučovat.

4. Je součástí výuky romštiny také výuka překladu?

Ano, v magisterském studiu. Roční seminář Translatologie a editologie.

4a. Pokud ano, jaká oblast překladu je preferována (tlumočení, technický překlad, umělecký překlad, jiné)?

Tlumočení naprosto okrajově, technický překlad minimálně.

4b. Jak výuka překladu prakticky probíhá?

Četba základní teorie se konfrontuje se specifiky překladů do a z romštiny, studenti pak překládají do a z romštiny, přičemž se nad jejich produkty diskutuje a poznatky se zobecňují. Důraz je kladen na různost textů a ve druhém semestru se dělají i cvičné edice textů, zahrnující i překlady. Oblíbeným doplňkem je „tichá pošta“ probíhající překladem tam a zpět se závěrečným odtajněním a komentováním posunů.

4c. Přihlížíte při výuce překladu také k dostupným teoriím překladu a uplatňujete jejich podněty?

Viz 4b.

4d. Dbáte při výuce překladu rovněž na úroveň cílového jazyka (češtiny)? Jakými prostředky?

Ano. Ne vždy je to však vzhledem k množství probraného hlavním cílem.

5. Je podle vás výuka překladu ve vztahu k romštině důležitá? Proč ano / ne?

Jako je obecně důležité uvědomění si translatologické problematiky. Zde je to možná o něco důležitější z důvodů, které právě celý rok probíráme a které probíráme i v předmětu Romština v nových komunikačních situacích (3. ročník bakalářského studia), na který se do určité míry navazuje – tím to přesahuje rozsah anketní otázky.

DOTAZNÍK 2

Helena Sadílková:

(rozhovor vedla Veronika Patočková)

V jakém rozsahu překládáte, jaké jste překládala žánry, byl to překlad z romštiny nebo do romštiny?

V současné době se překládáním moc nezabývám. Poslední věci, které jsem překládala, byly pro sbírku *Čalo vodi* a potom s Ilonou Ferkovou, ale jinak se nedá říct, že bych se překladau nějak víc věnovala. S Karolínou Ryvolovou spolupracujeme na vydání knížky Andreje Gini. Věci, které tam vyjdou, jsou buď přeložené, nebo je překládá Karolína [Ryvolová, pozn. VP] a já jí dělám korektury. A jinak vše, co jsem kdy překládala, tak jsem překládala z romštiny do češtiny. Do romštiny jsem nikdy nic delšího nepřekládala.

Takže jsou to spíš beletristické texty a próza?

Ano.

Překládáte i poezii?

Ne. Myslím, že jsem za život přeložila asi dvě básničky, nic víc.

A z jakého dialektu překládáte?

Ze severo-centrální romštiny.

Jaká je Vaše průprava v romštině? Studovala jste romštinu?

Studovala jsem tady na semináři romistiky šest let. Takže jsem se romsky naučila tam a prostřednictvím kontaktu s Romy.

Co se týká teoretické průpravy v překladu, zabývala jste se teoretickými metodami překladu?

Ne, v době, kdy já jsem byla na romistice, tak tam teprve Jan Červenka začínal učit, byl tam jako asistent. A on začal zavádět různé inovace a jednou z nich bylo i to, že se více zabýval teorií překladu. Ale to bylo úplně v počátcích, takže to byla část, která nebyla moc propracovaná. Byla to část většího semináře, kde se bralo víc věcí. Ale v době, kdy jsem tam studovala, tak to nebylo nějak obsáhlejší nebo podrobnější. To je až v poslední době, já nevím teď, jak dlouho tam učí, to vám řekne spíš on sám.

Sama jste se tím také nějak nezabývala, např. formou samostudia?

Ne, nezabývala.

A myslíte, že by to bylo potřeba? Nebo jak to Vy sama vnímáte?

No, ano, asi je to dost důležité. Člověk při překladu naráží na různá dilemata a kdyby byl víc teoreticky připravený, tak je možné, že by je uměl lépe řešit, asi by o tom uvažoval jinak. Ale tím, že já až tak často nepřekládám a ani to nevidím jako nějakou zásadní součást toho, co dělám, mám spoustu jiných věcí na práci. Beru to tak, že je to jedna z věcí, které jsou dobré si přecíst, ale není to tak, že bych si to musela přecíst hned teď, to ne.

Obecně řečeno, myslíte si, že překladatelé z romštiny mají nějakou průpravu?

Já jsem nad tím takhle nikdy neuvažovala. Je pravda, že když člověk ten překlad čte, tak k tomu má určitě výhrady. Ale nedostatky, které v těch překladech vidím, jsem si nikdy nespojovala s nedostatečnou znalostí teorie. I když možná to s tím souvisí. Ale já jsem jen takový konzument těch překladů, i když asi takový poučený konzument.

S čím Vaše výhrady souvisí?

U různých textů mi přijdou problematické různé věci. Jedna věc je ta, jak správně vystihnout tón nebo registr toho vyprávění. Na romštině je fascinující, jak je to velmi jednoduchý jazyk, kterým jsou lidé schopni se vyjadřovat. Je to nejenom jednoduchý jazyk, ale taky přímý, a má atmosféru takové přímosti a přímé, jednoduché komunikace. A to se při překladu do češtiny někdy ztrácí, přijde mi. Buď mají překladatelé nutkání text dělat mnohem víc literární, jakoby z pohledu češtiny, tak to je jedna věc. A druhá věc je, že se s tou jednoduchostí nebo lidovostí snaží vypořádat tím, že sklouzávají k lidovějším a expresivnějším výrazům, které mně přijdou jako příliš expresivní. Jsou pak momenty, kdy mě to ruší. A ta poloha je pak extrémní v obou směrech, buď tak, nebo tak.

Myslíte, že je to specifikum romštiny?

Já si nemyslím, že by to bylo specifikum romštiny. Já nevím, nedokážu to posoudit, protože sama nemám větší zkušenost s překlady z jiných jazyků jako takovou. Jde spíš o způsob toho vyjádření, hodně věcí má zajímavý vyprávěcí tón. A možná opravdu z hlediska registru a žánru, ne z hlediska jazykového je potřeba najít nejpřiměřenější tón. Mně se třeba líbí, jak je přeložená knížka Ceiji Stojky i následující rozhovor [s Karin Bergerovou, pozn. VP]. To je přeložené z němčiny a myslím, že se podařilo vystihnout tu jednoduchost, ale zároveň mi přijde, že je ta knížka velmi kompaktní a jakoby čistá. A v několika málo slovech a úplně jednoduchých větách se dokáže vystihnout všechna síla. Zrovna v překladu Jany Zoubkové mi přijde, že ta slova, tak jak jsou poskládaná vedle sebe, získávají hroznou sílu.

Takže si myslíte, že v překladu do češtiny je možné vystihnout ten originál.

Ano, určitě. Jenom jde asi o tu zkušenost. Nebo nevím, jestli by to vyřešila teoretická průprava těch překladatelů. Jako samozřejmě je to asi podstatné, ale ta zkušenost je podle mě taky důležitá. A druhá strana, která je podle mě hodně důležitá, je vlastní obeznámenost s romštinou. Jsou lidi, kteří z romštiny překládají, aniž by romštinu sami osobně používali, nebo bez toho, aby sami mezi Romy komunikovali. Tak to je také určitý nedostatek. Nevím, možná pak proto nejsou úplně schopní odhadnout ten tón. Tak je to asi do určité míry záležitost vkusu, v jakém jazykovém prostředí člověk vyrostl. S Karolínou často narazíme na obrat, který se u nás v rodině používá úplně běžně a ona se mu velmi diví a naopak. Ale i to je zajímavé, protože když se člověk snaží něco vyjádřit jednoduše nebo nějak lidově, tak naráží na to rodinné prostředí, a jeho výrazy můžou jiným lidem znít cize.

Tím se pomalu dostáváme k průpravě v češtině. Jakou Vy máte průpravu v češtině a obecně v jazyce, do kterého překládáte?

Já jsem studovala anglistiku a nějakou dobu jsem i překládala z angličtiny. A překlad z angličtiny mi i pomáhal. Jsou to třeba úplné drobnosti, ani jsem je nejmenovala v tom výčtu, protože to nepovažuji za důležitou součást toho, co dělám. Ale překládala jsem třeba titulky k filmům. A také tím, jak dlouhou dobu studuji humanitní obory, psala jsem diplomku o literatuře a teď pracuji v orální historii, tak mám pocit, že tím, že dlouho s jazyky pracuji, tak nějakou citlivost pro češtinu a pro používání češtiny jsem získala, i když jazykově bych asi vždycky ocenila, kdybych se mohla nějak dovzdělat. Ale jestli to je situace všech lidí třeba na romistice? Na romistice je logicky nejvíc lidí, kteří se potom překladem budou zabývat, a je to místo, kde je prostor pro to je vzdělávat, ale já nevím, nakolik se

zabývají češtinou a tím, jak překlad vůbec dělat. Asi spíš záleží na tom, z jakého prostředí člověk pochází, jestli tu češtinu víc potřebuje, nebo tolik ne.

Vy sama, když překládáte, jaké používáte publikace? Česko-romský slovník, nebo i slovník spisovné češtiny a podobné příručky?

Aha, ne vůbec.

Takže jste překládala bez nich? Tak česky určitě umíte dobře...

Romsko-český slovník určitě použiju, nebo romské překlady, když si člověk ověřuje nějaké obraty. Nebo protože jsem často překládala texty, které napsali stále žijící spisovatelé, tak má člověk možnost zeptat se přímo jich, jak to vlastně mysleli. A jestli je použitelné to, co člověk z romštiny převedl. Takže spíš takhle. A nestalo se mi, že bych tápala v češtině. Nebo jsem tápala a ani nevím, že by mi to bývalo pomohlo.

Podle čeho jste si vybírala texty, které jste překládala? Bylo to dané vnějšími okolnostmi?

Ano, vnějšími okolnostmi. To je případ většiny lidí, kteří studovali na romistice. Překlady jsme dostali za úkol od doktorky Hübschmannové. Ona na něčem pracovala a snažila se studenty zapojovat, takže několika lidem rozdala povídku nebo básničku, aby ji přeložili. Takže to byla ona, která vybírala texty, a my jsme to překládali a pak jsme to opravovali podle jejich připomínek. A později to bylo tak, že když bylo potřeba něco přeložit, třeba *Čalo vodi*, tak jsme si to rozdělily s Janou [Kramářovou, pozn. VP] a každá nějakou část přeložila, taky podle toho, co nám bylo blízké nebo jaké spisovatele jsme znaly. A třeba s Ilonou Ferkovou, u „Povídek z Anglie“ [lze dohledat jako „Příběhy z Anglie“, pozn. VP], jsme taky byly zrovna v kontaktu, takže Ilona mi řekla, jestli bych to nepřeložila. A já jsem byla ráda, ráda jsem to přeložila.

Co Vás motivuje k překladu? Myslíte si, že je to důležité pro českou kulturu, nebo pro romskou? Nebo co Vás vedlo k tomu, že jste se začala věnovat překladu?

Pro Romy, kteří píší a pro které je romština prvním jazykem, je důležité, aby svá díla psali v romštině. Je jasné, že češtinu ovládají, ale romština je pro ně přirozeným prostředkem komunikace a pro kvalitu díla je velmi důležité, aby v romštině psali. A potom je samozřejmě potřeba to přeložit, takže to spíš vidím jako službu těm autorům. Tedy umožnit jim vyjádřit se tak, jak potřebují a potom se snažit jim zajistit, aby překlad do češtiny byl odpovídající a aby s ním mohli být spokojeni. A zároveň aby byla možnost jejich díla posílat dál. Takže to vidím jako takovou službu autorovi spíš než jako nějakou tvorbu nebo posílání nebo umělecký překlad, to ne. Lidé romsky píší a do češtiny a dalších jazyků je potřeba to přeložit a musí to dělat někdo, kdo má kompetence na obou stranách. Ideálně tedy na třech, že umí romsky, umí česky a zároveň ví, jak překlad udělat.

A co se týká situace v Česku, je podle Vás překladatelů dostatek? Nebo myslíte, že je potřeba, aby se překladem zabývalo víc lidí?

Až zas tolik autorů tady není a tolik textů taky ne – tedy my se totiž bavíme o překladu beletrie do češtiny. To je jedna věc. A myslím, že těch lidí je dost. Ale co chybí, tak to je asi opravdu nějaká větší debata o těch překladech, tak nějak navzájem. Třeba mi přijde, že moje spolupráce s Karolínou je prospěšná pro obě dvě strany. Při debatě si člověk lépe uvědomí, jaké jsou problémy. Takže z tohoto pohledu: spisovatelů, kteří romsky píší, zase není tolik a neprodukují taková kvanta textů, aby současně lidé, kteří romsky umí a mají zkušenost s překládáním, jim s tím nemohli pomoci.

Druhá věc je, pokud se jedná o romštinu, je potřeba lidí, kteří jsou schopní ty texty v romštině editovat. A tady tolik lidí není, respektive je to část, které se nevěnuje až taková péče. Takže to někdo napíše, ale žádná větší práce s tím není. Samozřejmě jak v kterém nakladatelství, ale bere se samo

sebou, že je to romsky napsané a to je vše. Proto i Honza [Červenka, pozn. VP] rozdělil ten svůj předmět na editologii a translologii.

A třetí věc je překlad z češtiny do romštiny, to je také úplně jiná otázka. Otázka toho, jak se romština používá nebo v čem jsou takové překlady důležité. Psaná romština je pořád ještě trochu novum, podle mě ne na té straně, že jsou tu lidé produkující texty, ale na straně publika a čtenářů. Přeci jenom není taková zkušenost se čtením romských textů, a tím pádem je pro mnoho lidí rychlejší něco přečíst česky než v romštině. Na čtení v romštině si člověk musí zvyknout, takže je otázka, komu vlastně jsou romské texty určené. Dalším problémem je variantnost romštiny, takže potom člověk, který čte nějakým způsobem napsaný text, se s ním ani nemusí ztotožnit. Všimá si věcí, které jsou jinak. Třeba teď v *Romano džanibenu* byl rozhovor s panem Ladislavem Tavalim, ten je ze Slovenska a patří mezi maďarské Romy. A ten v rozhovoru vyjadřuje rozhořčení nad tím, že když se na Slovensku standardizovala romština, tak to bylo na základě severo-centrálního dialektu a on se jako maďarský Rom cítil vyloučený. Ale na druhou stranu to bylo zajímavé, my jsme žádali Hildu Pášovou, aby na pana Tavalihu a jeho povídku napsala nějakou reakci, a ukázalo se, že publikovat romské texty není samoúčelné. Protože dialekt maďarských Romů je podobný tomu, jak mluví Hilda Pášová. A z její reakce bylo evidentní, že je potěšená, jak se jí to dobře četlo a z toho, že je něco napsané v jejím jazyce. Takže já bych to nepodceňovala, i když by se někdy mohlo zdát, že je to zbytečnost.

Takže nemyslím, že je to zbytečné, ale je potřeba se zamýšlet nad tím, jaké texty je potřeba do romštiny překládat. Je velký tlak na to, mít třeba i dvojjazyčné časopisy a na to, aby se v nich užíval nějaký podíl romštiny. Ale ty překládané texty pak ne vždy funkčně nebo stylově sedí. Překládat úvodník nebo politický komentář do romštiny mi připadá samoúčelné. Jistě, je to prostor pro rozvoj nebo kultivaci romštiny, ale nemyslím si, že si zrovna politický komentář v romštině tolik lidí přečte a bude to pro ně srozumitelné. Protože se u každého neologismu, který se tam nutně vyskytne, zarazí, budou nad tím muset přemýšlet. Zkrátka bude to vyžadovat hodně vědomou aktivitu lidí, kteří to pak čtou. Kdežto kdyby byly v romštině publikované rozhovory s lidmi, tak tam je ta romština přirozená, a tím i srozumitelnější. Je to o politice redakcí, jakým způsobem se snaží dostat požadavkům na to, aby část textů vycházela v romštině. Na tom jsou založené i některé typy dotací, je nutné různým požadavkům dostát. Nevím, do jaké míry se zamýšlí nad tím, jak nejpraktičtěji romštinu do psaného textu a ke čtenářům dostat.

A potom otázka překladu do češtiny nebo do romštiny – lidé překládající do romštiny by potřebovali mnohem větší podporu. Většinou překládají rodilí mluvčí romštiny, jako je třeba Eva Danišová, ale ta je často vystavována různým dilematům ve vymýšlení neologismů a ve způsobu, jak některé výrazy opsat. Zrovna tyhle věci by potřebovaly mnohem větší podporu nebo možnost sdílet ty problémy a řešení. My jsme na romštině loni připravili slovník neologismů s excerpty různých textů z nějaké doby a představovali jsme si, že by to mohl být takový nástroj právě pro překladatele do romštiny, možnost dívat se, jak se kdo s jakým výrazem popasoval, kdo co jak přeložil nebo jak často je to používáné. Tak to může být určitý nástroj. Ale sama nevím, jak je tento slovník využíváný, nebo ne. To bylo něco, co sama Eva Danišová navrhovala. Aby na to člověk nebyl sám. Ale nevím, jestli se to nějak dál vyvíjí.

A byl ten slovník vydaný?

On je online, přístupný přes naše stránky. Ale vlastně je to úplně maličkost, jeden z nástrojů. Podle mě je překlad do romštiny pole mnohem méně orané než překlad do češtiny.

Emil Cina:

(rozhovor vedla Veronika Patočková)

Co jste kdy překládal, bylo to z romštiny nebo z češtiny?

Práce na překladech z romštiny do češtiny pro mě nebyla nikdy moc velká. Dá se říct, že největším překladem byl pro nás [Emila Cinu a jeho manželku, pozn. VP] film od Kusturici *Černá kočka, bílý kocour*. Tam na Dunaji je plno dialektů a některým z nich jsem moc nerozuměl. Takže když jsem si to pustil na videu, musel jsem třeba i desetkrát zkoumat, co to je za slovo. Ona jsou tam slova i místních jazyků, jak my tak někdy přebíráme – Maďaři hodně ze slovenštiny, Češi měli hodně slov z němčiny, tak oni mají z místa, kde jsou. A pro nás to bylo velmi těžké přeložit, byla to opravdu těžká práce. Režisér HBO [producent, Leoš, pozn. VP] Lanči do chtěl v televizi za tři dni. Víte, co to je, 201 stránek? Takže my jsme to dělali po noci, já jsem spal třeba ráno deset minut, zase mě vzbudila a jeli jsme dál.

Pak jsem dělal pro libereckou školu *Duhový most*, to byly taky pohádky. A těch překladů bylo víc, dělali jsme s manželkou věci ze zdravotnictví, pro děti a takové věci. A hlavně v 90. letech jsem dělal časopis *Gendalos*, nebo zrcadlo. S manželkou jsme dělali dětské stránky, a tam jsme učili zapomenutá romská slova. Protože Romové hodně přebírají ze slovenštiny a my jsme našli řadu slov, která se nemusí doslova překládat, protože my máme svoje. A to jsem dětem naznačoval v různých článcích, aby věděly, jak se to řekne. Např. slovo most – každý Rom řekne „o mostos“, musí se říct člen a to „s“ znamená, že to není naše slovo. A přitom existuje slovo „phurd“. Romština má navíc „ph“, „kh“ apod. Je plno slov, která jsou zapomenutá.

No a proč se věnuju romštině? Já jsem nikdy romsky nepsal a jednou vyšel takový bulletin nebo malý časopis *Amaro lav*, Naše slovo. A já jsem četl ty články a strašně jsem se tomu smál, jak je to napsané. A řekl jsem si „Copak bych nesvedl nějakou tu básničku?“ Tak jsem napsal první báseň „Amaro lav“ [pan Cina cituje a rozebírá svoji báseň, pozn. VP]. A ono to vyšlo na titulní stránce, já jsem byl pyšnej, že jsem něco dokázal. No a pak už to šlo jedno s druhým, každý za mnou chodil, něco chtěl. Příkladem byla Milena Hübschmannová, tu už dneska z mladých lidí málokdo zná, ale ona uměla deset jazyků a zabývala se romistikou. A když viděla, že píšu, tak si mě zvala na Karlovu univerzitu i k sobě do Štěpánské. A do večera jsme dělali různé překlady, slovník, abecedu pro děti a takové věci. Je to člověk, který mi strašně schází. Když se jí stala nehoda v Jižní Africe, napsal jsem na ni báseň. A od té doby se romština trochu ztrácí, protože ona ji nadnášela, vyučovala, chodila za Romy. A dneska s mladými lidmi já si romsky s nikým nepopovídám. S těch starších tady nemám na Proseku nikoho, a ti, co tu byli, už třeba i zemřeli, nebo se odstěhovali do Kanady nebo Anglie.

Romština, která byla dřív, v našich slovech je něco zakódované – jak se chovat k jiným rodinám, držet si rodinu a tak. A dneska to mladí lidé už ztratili, přizpůsobili se tomu urychlenému dnešnímu životu a tomu, co potřebují. Takže když se třeba vnuka zeptám, aby mi romsky řekl to a to, on mi to řekne anglicky. Já mu to neberu, kolik jazyků znáš, tolikrát jsi člověkem. Já se jen divím, protože náš děda byl z handlířské rodiny, kšeftoval, že, protože romská práce je svobodná práce, ne jako když po válce naverbovali Romy do průmyslových oblastí do továren. Děda kšeftoval s dobyt看kem po vesnicích, ve městech, další dělali práci se dřevem nebo s kovem. Slovo „cikán“ – nikdo neví, co to znamená. Je to slovo z dávné Persie, „athinganoi“, to znamená „člověk pracující s ohněm“, neboli kovář. Takže když mi někdo řekne „ty cikáne“, tak mi říká „ty kováři“.

Já jsem dnes mluvila s Davidem Tišerem a on mi také vyprávěl o kroužku s Milenou Hübschmannovou, ve kterém se snažili v romštině dotvářet slova přes hindštinu a podobně.

Představte si, když jsem pro libereckou knihovnu překládal ten *Duhový most*, tak tam bylo slovo „duha“. A já se ptal paní Hübschmannové, jak se řekne romsky duha, já jsem to nikdy neslyšel. A ona projela všechny slovníky, co má, a nic nenašla. Ona to našla v arménštině, u armenských Romů, ale tam to vypadalo jako velmi sprosté slovo. Tak to jsem naznačoval, že to tedy ne. Tak jsem vymyslel slovo já, řekl jsem „le devleskero phurd“, což doslova znamená „boží most“. A ono se to ujalo, takže „duha“ je „boží most“.

Takže ten *Duhový most* jste překládal do romštiny?

Ano. A bylo víc věcí, zadávaly si i různé podniky, abych jim něco přeložil, i kvůli řidičským průkazům a tak, všechno možné.

Takže jste překládal i dokumenty?

Ano, všechno.

A všechno do romštiny?

Ano. Jediné, co jsem odmítnul – přišli za mnou policajti, abych dělal odposlechy Romů. A to jsem řekl, že v žádné případě ne, já jsem Rom, nejsem policajt, nikoho sledovat nebudu. To jsem odmítnul, to není pro mě. Chtěli vědět, o čem mezi sebou mluví.

Romové už dneska mluví tak napůl, co potřebujou k životu, tak napůl řeknou romsky, napůl česky. Jak jsem třeba jel vlakem z Hanušovic od maželčiny sestry a tam jeli Řekové. A ti mluvili přesně tak, napůl řecky, napůl česky. A u mladých – já jezdím na workshopy s Romeou, s Romano vodí neboli s časopisem *Romská duše*, se studenty i s redakcí. Letos jsem tak projel celou republiku a byl jsem hodně mezi romskými dětmi. A bylo to velmi špatný, protože jsem s nima chtěl mluvit romsky, ale pedagogové, Češi, mi to zakazovali. Že nechtějí. Stalo se mi to třeba v Litvínově, tam mi řekla jedna učitelka: „To jim v žádném případě nebudete lámat hlavu!“ A já říkám: „Je dobře, když člověk zná více řečí.“ Můj děda, handlíř, jezdil do Maďarska, do Ruska, do Polska a znal romštinu i slovenštinu a nepřekáželo mu to. Když jsem byl malý kluk a děda s bábou si něco šeptali, tak mluvili maďarsky, abych jim nerozuměl. Takže uměli i maďarsky, protože měli maďarské školy, a děda mluvil i italsky, protože tam byl v první světové válce v zajetí kolik měsíců. I jídla dělali doma italská, ostatní špagety vůbec neznali a děda už to jedl, makarony, všechno.

Takže jste rodilým mluvčím romštiny, to jste se naučil doma.

Jistě, rodiče mluvili romsky. A po roce 1989 jsem se chodil zdokonalovat pravopisně, jak mám romštinu psát. Třeba, že neexistuje tvrdé „y“, že nemáme čárky, ty se v romštině nedávají. Ale musí se použít člen. A když napíšu čárku nebo apostrof, tak je to jediné při zdůraznění. Jako apostrof za slovem.

A kam jste se tedy chodil zdokonalovat?

Na Karlovu univerzitu, na romistiku.

A potom když jste překládal, spolupracoval jste s paní Hübschmannovou? Vy jste tedy zmínil, že jste spolupracoval na česko-romském slovníku.

Ano, to jsme dělali spolu. A také abecedu a tak podobně. Tam jsem třeba přispěl, na písmeno B. B jako beránek, a všechno, co v romštině začíná na B, jsem napsal o beránkovi. A v romštině to jde. Pak to bylo volně přeloženo, ale to už tam není, že.

A když dnes překládáte, používáte nějaké slovníky a další pomůcky?

Používám tuhle pomůcku, česko-romský slovník, ten už je tak opotřebovaný...

A nějaké další? Nebo jestli jste něco přeložil do češtiny, tak jiné slovníky?

Z romštiny do češtiny také něco dělám. Dělal jsem časopis a dostal jsem třeba nějakou pohádku nebo povídku, ale byly to takové polotovary. A já jsem je musel upravit tak, aby to mělo smysl, např. že se zachvěl vítr a tak. Dodal do toho něco, protože to bylo všechno holé.

V romštině?

Ano, v romštině, a to jsem dělal do češtiny. V časopise *Gendalos* v devadesátých letech jsem od lidí dostával příspěvky, a to byly všechno polotovary, které někdo napsal jen tak, tak jsem dával dohromady. Já jsem se pletl už do všeho, dělal jsem věci pro děti, kuchařku. I na jiný jména, polovina z toho, co jsem dělal já, byla psaná na jinou ženu. Ten časopis byla hrozně zajímavá práce a také tam vidíte, jací jsou mezi náma lidi – dobrý i špatný. Já jsem si po devadesátém roce vážil toho, že konečně můžeme psát romsky. Ale mezi Romy byla nejednota a každý toho chtěl využít nebo z toho vytěžit. A všechno se to zničilo, třeba distribuce, kterou měl někdo dělat, tak nebyla, časopisy měly jít do školy, lidé za to dostávali peníze, ale neodváželi je, nejezdili s tím. A tak ten časopis na takových špatných vlastnostech skončil. Do dneška se zachovalo *Romano Vođi*, to dělá Balážová. A já jsem rád, že to dělá, ale tam romština není ani ve třech procentech. A je tam dost politiky. To já jsem dělal rodinný časopis. A ze začátku, když jsme ho dělali, tak po něm Romové dychtili, protože tam bylo všechno – od pohádek po všechno. A Romové nebyli zvyklí číst romsky. Byl to jen takový bulletin, ani ne barevný, ale na něj čekali. Zajímavé, nic moc, ale znamenalo to pro ně víc, než kdoví co. Dneska je všechno krásné, barevné, ale Romům to nic neříká, protože Romové nikdy politiku nedělali. Já měl zásadu, že jsem dělal věci pro děti i pro dospělé, třeba příběhy z válečné doby, zabývali jsme se různými městy, jezdili jsme a dělali reportáže. Další otázku?

Já mám otázku týkající se teorie překladu. Setkal jste se v průběhu Vaší tvorby nebo Vašeho překladu s teorií překladu nebo s koncepty a metodami, jak by se dalo překládat?

Jak by se dalo překládat? Já když jsem překládal a bylo to něco většího, tak jsem to musel nechat zkontrolovat přes někoho. Hlavně to šlo přes Milenu Hübschmannovou, musela mi vychytat chyby. Nebo to musel dělat Zbyněk Andrš, který je pravá ruka Mileny Hübschmannové nebo také Červenka. Přes ně to muselo přejít. Mně tam třeba vyměnili tak dvě, tři slova.

Když jsem překládal do češtiny, to jsem si vždycky nechal poradit. Umím to docela, ale to víte, stejně jako romština má i čeština svoje zákoutí a rodilý Čech tu češtinu vycítí lépe. V romštině jsem ani tak nechyboval, ale v češtině nejsem stoprocentní.

Takže v češtině ty překlady s někým konzultujete?

Já je přeložím, nebo taky manželka to přeloží, ale jsem rád, když se té češtiny někdo chytne a zdokonalí to, nebo nějaké slovo zdůrazní, to jsem rád.

Takže by se dalo říct, že pak probíhá nějaká konečná redakce?

No, ano. Já jsem psával hodně, vehementně, pořád. A poslední dva roky dělám pro *Romano Vođi*, píšu povídky. Já jsem třeba udělal i knížku, jmenuje se **Ivan a Dominik**. To za mnou přišel Peter Wagner, to je Němec, který dělá *Romano džaniben* neboli „Vědu o Romech“. A on přišel ke mně s jedním starším mužem, to byl bratr Lukas [Ruegenberg, pozn. VP] z nějaké církve, nevím jaké, s jeho kolegyní. On věděl, že píšu, a tak mi říkal, že má tady bratra Lukase a on je malíř. Jezdí po východním Slovensku a maluje romské osady. Přinesl mi své obrazy, já jsem se na ně zadíval a podle nich jsem napsal v romštině a přepsal jsem to do češtiny. A Evička Zdařilová, která taky dělá romistiku a snad její matka je Němka, ta to přeložila do němčiny. Tak ta knížka vyšla v němčině. Tady neměl nikdo peníze to vydat. A já bych třeba udělal pro děti věci, od A do Z, mám to připravené, ale nikdo tady na to nemá peníze. A Němci to vydali. A ten bratr Lukas z toho v Mnichově udělal rozhlasové povídky. Já jsem udělal povídání ke každému obrázku. A dozvěděl jsem se od Evičky Zdařilové, že je nějaké nakladatelství, které to chce vydat v češtině, ale penízky za to nejsou. Dostal jsem dvě knížky, jednu jsem dal do brněnského muzea na Bratislavskou a jednu jsem si nechal. Jsou tam humorné i smutné příběhy, *Ivan a Dominik* zůstanou sami, protože maminka zemře, jeden se dostane do ústavu, ten druhý se o něj stará. Humorné i smutné povídky. Dal jsem si s tím velkou práci.

Pak mi také vyšla knížka, dělám různé básničky, já Vám přečtu z knihy *Legendy národů*, to dělala Hannah Čermáková, a je tam dokonce i jeden Iráčan. Přečtu Vám dvě sloky svojí první básničky, abyste věděla, jak to vypadá v romštině [Emil Cina čte svou báseň „Amaro lav“, v romštině a následně v češtině, pozn. VP]. Pak mám ještě asi dvě nebo tři knížečky.

Pak jsem dělal redakční práci u toho časopisu a hlavně jsem pracoval v Českém rozhlasu, Regina, 20 let. V devadesátých letech tam bylo vysílání pro menšiny a k tomu jsem přišel jak slepý k houslím [vypráví, jak tam pomáhal manželce s úklidem a jednoho dne nepřišel ani Gejza Demeter ani Margita Reiznerová, kteří vysílání dělali, a tak musel začít, dále napodobuje to, co říkal apod., pozn. VP]. Byli tam Maďaři, Ukrajinci, Vietnamci, asi sedm národů, a každý měl půl hodiny. Přispíval k tomu Vlasta Ježek, bývalý ředitel Českého rozhlasu. On byl jednou u nás, kamarádil se s Gejzou Demeterem, on šel na výběr ředitele do rozhlasu. A já jsem mu předpověl, že on zvítězí. A řekl jsem mu, že až zvítězí, ať udělá romské vysílání, asi v 92. roce. A on řekl, že ano. A opravdu zvítězil.

Tak takhle to začalo, když jsem napsal tu básničku. Pak jsme jezdili na různé stáže, po městech s Milenou, moc jsem se s ní najezdil a hodně jsem se toho od ní naučil. Protože já jsem nikdy nepsal. A život mě naučil se otočit úplně naopak, před 20 lety jsem byl řidič z povolání, měl jsem úplně jiné zájmy. A tohle mě úplně změnilo. V naší rodině jsou všichni kuchaři, všichni boubelatí. Já jsem napsal novou báseň, „Romipen“. To se v češtině špatně překládá. V „romipenu“ je zahrnuto, jak se máš chovat k druhým, jak máš žít. A úplně doslova, a to se neříká, by to bylo jako „češství“, a to nejde. Každá řeč má svoje, úplně jiný obsah. A právě jsem „Romipen“ přečetl bratrovi, on se na mě podíval, otevřel mrazák a ukazuje mi, kolik má masa. A říká: „Vidíš, tady je poezie! A ne, co ty děláš!“ On je kuchař. Nikomu nic nemůžete brát, každý jsme nějaký. A kolik jsem dostal nadávek! Mezi Romy, ti mi řekli: „No jo, Emile, ty si žiješ, žiješ za romské peníze.“ Tak to vidíte. Po nocích dělám redakční práci, z redakce jsem chodil v jednu v noci a dostával jsem za to 1500 Kč. A když napíšete jednu básničku, přečtete si jí druhý den a řeknete, že to je špatné a vyhodíte dvacet papírů.

A ty básně si pak sám překládáte do češtiny?

Ano, většinou už sám. U některých mi udělala opravy Hannah Čermáková, ale to, co jsem v češtině napsal já, se mi zdálo daleko hezčí. Ona říkala, že to čtou intelektuálové a musí to být přesné. A ona má plno slov, může je zakulatit, zatřpytit, ale já jsem spíš psal přímo k národu. Jeden egyptolog, když četl moje básničky, mi řekl, že jsem buditel národů. Já Vám třeba přečtu kousek „Jabloně“ [čte svou báseň „Jabloně“, pozn. VP]. Romština, nechci se opakovat, ale mladí už moc nevědí, pár slov nebo možná stovky slov, ale o romštině nevědí nic. V nějaké komunitě se drží, třeba na severu Čech nebo na Slovensku. A poslouchal jsem třeba Romy ze Slovenska, nějaké kopáče, tak jsem celej šťastnej, když to slyším. Ale oni třeba číslovky říkají ve slovenštině, ale my ta slova máme! Já s nimi mluvil a mluvil jsem tak, jak jsou původní romská slova. A oni na mě jen koukali, oni už taky zapomínají a víc si přivlastňují slovenštinu.

Máte to na vědomí, když překládáte? Chcete svoje čtenáře nějak vychovávat?

Já jsem z těch bláznů, kteří chtějí, aby romština dál žila. Protože romská řeč je velmi stará, nesla se historií a dnešní generace ji zahodily a to je velmi špatné. U olašských Romů se ta romština ještě drží, ale u nás ne. Jestli je to sledem života, tím, jak žijeme, že češtinu potřebujeme víc, nebo mladí potřebují angličtinu a víc s ní uspějí. A když já mluvím romsky, tak se mi lidé smějou, tak co jim na to mám říct? Stalo se mi u krámků u rozhlasu, u Reginy – u nás se neříká přímo „Dobrý den“, i když taky máme slovo „Lačo d'ives“, ale u nás se spíš říká jako v angličtině „how are you“, „jak se máš“, „co děláš“. A tam stály Romky, měly hezké kožené kalhoty, koženou bundu a já jsem jim říkal „Čhajale“, neboli „děvčata“, „jak žijete?“. A ona se na mě podívala a říká: „Co ten blázen chce?“ Měl jsem otevřenou pusou, a než jsem ji zaklapl, tak už byly pryč.

Ale jsou i děti, v ulici Molákova je škola a tam chodí plno romských dětí. A já na ně mluvím romsky a oni se na mě dívají a říkají: „Strejdo, nauč nás cikánsky!“ Nebo jsem napsal povídku, řeknu Vám ji zkráceně – jde hezká Romka s malým klukem, má hezký obleček, je prvního září a on jde do první třídy. Tak na něj mluvím romsky, jak se bude učit a tak. A ona mi povídá: „Pane Cino, nemluvte na něj romsky, on by se ve škole špatně učil.“ A tak co jsem měl říct, když odcházeli, řekl jsem to české přísloví, kolik řečí znáš, tolikrát jsi člověkem. Ale když jde dítě do zvláštní školy a je hloupé, tak co s ním, některé děti to třeba nezvládají. A ta pěkná Romka umí perfektně romsky, takže se divím, že mu to zakazovala.

A víte, co mě nejvíc štve? Já projedil celou republiku, jsou cikáni, kteří neumí romsky. Ale! Mluví česky takovým slangem, že zatahují romská slova, a přitom romsky neumí a česky umí špatně. Tak proč? To mi nejde do hlavy! Mně to nedělalo problémy, já umím jak romsky, tak česky. No tak nejsem stoprocentní, ale nedělám žádné zádrhele a tak. No ale když poslouchám v televizi, jak ona [nějaká Romka, pozn. VP] mluví špatně česky a už i její matka vyrostla tady, tak to mi nejde do hlavy.

Tak se zeptejte ještě na nějakou otázku.

Podle čeho si vybíráte texty, které překládáte?

Když mi je někdo zadá. Někdo mi zadá, ať něco udělám do romštiny, nebo naopak do češtiny. No, někdo zaplatí, někdo nezaplatí...

A jaká je Vaše motivace překládat?

Tak mě to spíš baví. Ona by Vám to řekla žena, teď z nymburského okresu je nějaká Lucka Cinová a vyučuje ve škole. A ona mi dávala takové otázky, jako třeba jak se řeknou ohrožené druhy. Nebo řekne takové slovo, které jsme my, Romové, nepotřebovali. To jsou slova, dá se říct, neznámá i v češtině, třeba „nacionální“ a další, třeba poválečná slova. A ona chce, abych to překládal. Tak mně to dá strašnou práci, protože musím vyjít ze základů a udělat nové slovo, protože v romštině takhle nikdo nemluví. A musím to udělat.

Tak duha se ujala...

No, tak přemýšlel jsem a jsou slova, která už dávno nemáme. Protože v našem životě, u Romů, no, tak my nejsme kočovní Romové, můj děda žil v naší vesnici, rodina tam žila 200 let. U olašských Romů je to trochu jiné, ti kočovali pořád až do roku 53 nebo tak. A mně se líbilo, když jsem byl v Rakousku, že se tam Romové strašně k sobě mají. Byl jsem tam o jednom svátku, „Bibi“, to by u nás byla „teta“, a tam se schází pod rozkvetlou jabloní. Pečou maso, zpívají, starý ženský se dohadují mezi sebou... A to mě velmi zaujalo. Myslím, že tohle to schází, ale bylo to taky. Romové dřív přinesli housle nebo kytaru, zazpívali jsme si. Dneska ti mladí – já jim to neberu – mají internet, já mluvím s malým klukem, který má mobil a zkouší všechno, všechny písničky. A ptá se ho učitelka, co to je za budovu, co kolem ní chodí každý den, a on neví. Vůbec neví, že tam je Český rozhlas, osm let tam chodí. Vůbec se nezajímají. [ten stejný příběh se opakuje s vedlejší Invalidovnou, pozn. VP]. Já myslím, že jsme byli bez mobilů, ale víc jsme se zajímali, o historické věci a tak. Jim dneska něco říká jen technika, je to špatný, ale co mám dělat? Oni v tom vyrostli, to je jejich. A neumí nic. Ale základní věci by měli vědět, pedagogové by to měli učit, třeba to i učí, ale nezajímá je to. Mladí žijou jinou dimenzí, už malé dítě v první třídě umí ovládat to nebo to, poslat sms, ale hodnoty, které my jsme měli, těch je myslím strašná škoda.

A nejvíc lituju toho, že ta romština se ztrácí. Já jsem strašně rád, když si popovídám romsky, s někým se sejdeme, to je pro mě něco! Manželka třeba rozumí romsky všechno, ale neumí to dát dohromady. Zajímá se o slovíčka, zapomenutá zvířata, dělá překlady, umí všechno – ale když v romštině nedáte člen, tak je konec. Ten, ta, střední rod v romštině neexistuje, přebírá rod mužský. Ve francouzštině to samé. Když řeknete slovo „rat“ – zůstanu stát a nevím, kde jsem. Když řeknete „o rat“, je to krev, a

když řeknete „e rat“, je to noc. Takže bez členu slovo nemůžete vůbec použít. Stejně jako Praha je „e Praha“.

A když překládáte z romštiny do češtiny, snažíte se, aby ta čeština zněla jako přirozená čeština, nebo se snažíte dávat najevo, že je to překlad z romštiny a ta čeština má trochu exotický nádech?

Já dělám většinu doslovné překlady, protože to chci mít přesně. Dělali jsme překlady pro zdravotnictví, léky, nebo že dítě jde na injekci a podobně. A to musím doslova.

Počkejte, to je ale do romštiny?

Z češtiny do romštiny.

Takže ta romština pak vypadá trochu jako čeština?

Ne, nevypadá, píšu to romsky i česky, jeden sloupek romsky, jeden česky.

Takže to jsou spíš takové slovníčky?

No, i česky i romsky. Já vždycky píšu i romsky i česky. Všechno je přeloženo. Jen když jsem dělal film od Kusturici, to bylo v romštině. A když jsme psali *Roming*, jak tam čte Labuda, to jsme dělali taky. My jsme toho s manželkou napsali dost, i ty časopisy.

A dokud Milena žila, tak pro mě byla romština všechno. Dneska už ta romština upadá a já jsem poslední Mohykán, jeden z lidí, kteří chtějí romštinu udržet. I sami Romové jsou proti mě. Při sčítání lidu se přihlásilo 13 500 Romů. To není ani desetina! Tak ty lidi jsou úplně zblblí, bojí se přiznat, aby dostali práci. [Vypráví příběh o tom, jak ho v redakci někdo osočil jako cikána, on mu to vrátil, protože věděl, že on je kam vítr, tam pláště – od té doby ho uctivě zdravil, pozn. VP]. Já se nestydím, když mi někdo říká, že jsem Cikán. Já říkám „No a ty seš zase Čech, no.“ Třeba ze školy, já jsem chodil nejdřív do Libně a potom do nové školy na Balabence, já jsem se se slovem cikán nikdy nesetkal. To začlo až po 89. roce. Byly různé věci, s manželkou jsme byli i v metru dvakrát napadeni. Já nevím, jak oni to myslí. Romové na to strašně doplatili. Romové měli svobodné povolání a já jsem se učil frézařem a děda mi říkal, že jsem se zbláznil, copak Cikán má dělat v továrně? Ale mě to taky nebavilo. Po vojně jsem radši začal jezdit. A on měl v něčem pravdu, protože on měl krásný život, kšeftoval, jezdil do Maďarska, měl pravej cikánskej život, kterej máme mít. Po 89. roce začali Romové taky prodávat na tržišti, ale konkurence, oni je odsud vyhodili. Ale skoro každej stánek byl romskej. To patřilo k bontonu. [Vypráví o bývalých tradičních povoláních a o zaměstnání Romů po válce, stavbě železnic, hrozných podmínkách, dělal reportáž o dělnících z Poldovky, kteří kradou železo, protože jinak se neuživí, nebo reportáž o romské prostitutce, protože dřív pracovala v továrně na skleničky, má nemocné rodiče a malého syna, a tak je musí uživit, i za takovou cenu, o významu slova „lubňi“, prostitutka – nejhorší označení pro ženu, dnes živí rodinu, mluví o severu Čech, nezaměstnanosti, ghettizaci, sociálním vyloučení, dnešních možnostech práce, o politice, o Havlovi, pozn. VP]. Ještě něco?

Jak hodnotíte kvalitu současných překladů, překlady jiných lidí?

Dneska už překladů chodí málo, spíš chodím na literární pásma, kde čtu básničky nebo povídky, které si oni zadají a já napíšu. To je z Romey, nebo do knihovny, někdy chodím do humanistického hnutí, nebo jezdím do Brna. Tento rok jsem se najezdil dost. Hlavně hodně dělám s dětma, to mě baví.

A co se týká překladu jiných lidí, čtete je a jste s nimi spokojený?

Romů, kteří se tomu věnují jako já, já si jich moc vážím. Ferková, Vlado Oláh nebo Gejza Horváth, to jsou vynikající lidi. Oni hlavně vědí, proč to dělají. A když děláte dobrou věc, tak je to něco záslužného a od nich mě to těší, že to dělají. Takových lidí je málo.

A co se týká překladů do češtiny, které třeba dělají i romisti, ne-Romové, čtete je? Jste spokojený? Nebo myslíte, že by bylo potřeba, aby se zlepšily?

Tak oni jsou naučení, vystudovali na Karlově univerzitě romistiku, tak většinou mě překvapí, když třeba něco napíšu. Myslím, že píšou obstojně. Teď mě překvapila jedna slečna, byl jsem v Kotvě nebo kde a přišla za mnou taková blondýnka a říká: „So kamen?“ Jako „Co chcete?“ Já na ní vyvalil oči a říkám: „Tumen džanen romanes?“ „Vy umíte romsky?“ Někteří studenti umí lépe romsky než Romové.

David Tišer:

(rozhovor vedla Veronika Patočková)

Co jste kdy překládal, jaké to byly žánry? Byla to literatura, publicistika a podobně?

Bylo to tak trochu od všeho všeho, jenom básně ne, ty jsou pro mě moc specifické. Ale překládal jsem povídky, např. dětské povídky do různých soutěží, nebo např. domovní řád, který chtěli mít v romštině. Byl jsem registrovaný jako soudní překladatel, tak jsem překládal různé soudní spisy, ale také jsem třeba titulkoval filmy, dokumenty, např. jsem překládal pohádku „Dlouhý, Široký a Bystrozraký“ – to byla aktivita jednoho senátora, který udělal tuhle pohádku jako animovanou na DVD v deseti jazycích a přál si tam i romštinu. Těch věcí bylo celkem dost.

A když jste překládal, tak spíš do romštiny?

Ano, do romštiny, ale i z romštiny do češtiny, ovšem myslím si, že mi moc nejde. To je pro mě komplikovanější. U toho, kdo překládá z romštiny do češtiny, je potřeba, aby měl lepší slovní zásobu v češtině.

Takže poměr Vašich překladů byl jaký?

Spíš do romštiny.

A jaký dialekt?

Slovenská romština.

Říkáte, že je potřeba mít lepší češtinu, když člověk překládá do češtiny. Jak jste se tedy učil ty dva jazyky, mezi kterými překládáte?

Já jsem rodilý mluvčí romštiny. No vlastně jsem bilingvní, ale přesto se domnívám, že je pro mě snažší se vyjadřovat v romštině. Některá česká slova nám doma jednoduše chyběla, takže jsem se je dozvídal až na střední nebo na vysoké škole. To byl pro mě i nějakým způsobem handicap, protože jsem se to musel doučovat. A proto si myslím, že je pro mě lepší překlad z češtiny do romštiny.

A co teorie překladu? Dozvídal jste se něco o postupech, jak se má překládat?

Já se musím přiznat, že nikdy. Na romistice jsme měli vždy překlady, které jsme museli absolvovat. Byl k tomu určitý minikurz, ale nemůžu říct, že by to bylo přímo pro překladatele. To bylo spíš přepisování nahrávek a nebo, jak jsem už řekl, tak opravdu překladatelský minikurz. Já si jednoduše myslím, že aby člověk mohl překládat z češtiny do romštiny, potřebuje k tomu cit. Takový, aby ten překlad byl stravitelný pro Roma, aby tam nebyly kalky a mnoho jiného. Takže pokud to dělá rodilý mluvčí, tak si myslím, že se nikdy nemůže seknout. A výpovědní smysl potom dokáže přenést i do toho druhého jazyka, tedy pokud ovládá oba jazyky, pokud je bilingvní. Víím, že pro mě je mnohem

těžší překládat třeba z češtiny do angličtiny, protože tam už necítím ty, byť jemné, nuance, které ale mohou změnit kontext. A to se mi s češtinou a romštinou stát nemůže.

Takže podle toho, jak to vnímáte, byla Vaše teoretická příprava, byť minimální, dostatečná?

Ano. U romštiny určitě, u jiných jazyků by to bylo velmi komplikované. Ale u romštiny se mi nestalo, že bych nějak změnil výpovědní hodnotu originálu.

Ale mluvil jste o kalcích, tak je vidět, že určitou teoretickou průpravu asi máte.

Ano, ale to protože jsem studoval romistiku, studoval jsem jazyk, lingvistiku. A proto tyhle termíny znám. Ale neučili nás to v kontextu s překladatelstvím. Kontext byl takový: když ne-Rom chtěl říct nějakou větu v romštině, tak přemýšlel česky. Tím pádem to vnesl i do té romštiny. A tak jsem se dozvěděl, že existuje kalk a další věci.

Nám, Romům, kteří jsme mluvili romsky, se nestávalo, že bychom dělali kalky. Nebo jen občas, řeknu příklad - „na lačno“. Jedna paní říkala, že si musela vzít léky na lačno, a našli se i tací Romové, kteří to použili kalk, ale správně. Řekli, že si musela vzít prášky na prázdný žaludek, to by znamenalo na lačno. Jenže Romové to nepoužívají, neříká se „pre čuči džombra“, „na prázdný žaludek“, ale používají „pro čučo jilo“, což znamená „na prázdné srdce“ a znamená to na lačno. Ale ten kdo nežil u Romů, nebo špatně studoval, tak to nemohl vědět. A použil to správně, vždycky si člověk vydedukuje, že „pre čučo džombra“ je na lačno, ale pro starší Romy je okamžitě, když se řekne „pre čučo jilo“, zřejmé, že to je na lačno.

Mluvil jste o tom, že jste překládal různé věci, tak povídky a literární útvary, tak třeba titulky a jiné neliterární věci. Používal jste různé postupy u literatury než u neliterárních textů?

Jeden příklad – překládal jsem jednu povídku a ve stejnou chvíli jsem překládal historii hradu. Jeden hrad chtěl mít informace i v romštině. A je to velmi obtížné v momentě, kdy překládáte odborný text. Když překládám literaturu, je v romštině slovní zásoba nádherná, velká, tam není problém. Jakmile se překládá odborný text, tak se vymýšlí nová slova. Buď anglicismy, nebo se hodně... A to vždy u sebe potřebuju někoho, kdo studoval hindštinu. Nejlepší to bylo, když ještě žila paní docentka Milena Hübschmannová, měli jsme lingvistický kroužek, říkali jsme tomu obrozenecký kroužek. Byli to rodilí mluvčí, kteří studovali romistiku a Milena Hübschmannová. A ta právě hodně čerpala z hindštiny, my jsme vymýšleli slova. Měli jsme i varianty Romů z jiných států a jako úzký kruh jsme pak hodnotili, co by se nejlépe ujalo v Čechách a na Slovensku. To byla práce, která nás velmi bavila, bohužel paní Hübschmannová už není mezi námi a ten kroužek už neexistuje, takže už to není tak zábavné, když nad tím člověk musí přemýšlet sám. Dělán to tak, že když vymyslím nějaké slovo, vymyslím v uvozovkách, tak svůj text pošlu deseti lidem, jestli ho pochopili. Neřeknu jim, co tam mělo být, pošlu jim jenom tu romštinu a oni mi odepíšou, jestli pochopili nebo nepochopili. A ten krátký úsek se mi snaží přeložit, nebo o tom komunikujeme, např. lidi, kteří v tom kroužku byli. Například já s Michalem Mikem nebo Denisou Mikovou, Stáňou Mikovou. Snažíme se.

Například jsem si vybral, že bakalářskou práci chci psát v romštině, což musí být odborný text. A to bude hodně složité.

A když překládáte, konzultujete svoje překlady jako celek? Myslím krom těch nových slov. Podle toho, kde se mají publikovat, např. s redaktorem. Nebo pokud byl text přeložen už dřív, tak se starším překladem?

Vždy konzultuju, ale nikdy ne s odborníkem, vždycky s někým, kdo je rodilým mluvčím. To je pro mě nejpodstatnější, když překládám, aby tomu rozuměl obyčejný člověk. Jakmile ten tomu rozumí, už mě vůbec nezajímají názory odborníků, jestli si myslí, že to je správně, nebo ne. Romština je ještě natolik specifická, stejně jako např. ta hindština, v Indii je taky několik jazyků, mnoho dialektů a tam se může

stát, že jedno slovo říkají třikrát různě. Takže napíšu jedno a do závorky dvě další varianty, aby si to mohl přečíst každý. Já používám to – máme kupříkladu „sas“ a „has“, někteří říkají „has“, někteří „sas“ a všichni pochopí, ať už tam bude „has“ či „sas“. Ale aby se každé, kdo čte, cítil jako ve své vodě, tak to používám tak, že nepíšu závorky, protože to bych měl rychle normostranu zaplněnou, kdybych za každým slovem měl závorky. Ale dělám to tak, že v tom textu to střídám. Jednou píšu „sas“, jednou „has“ v jednom textu. To mi třeba pan Červenka hrozně vyčítá, že se mu to nelíbí. Ovšem to je moje překladatelská metoda, to je to, jak chci překlad dělat. V jednom textu chci mít různé slovenské dialekty, proto, aby se tam všichni mohli najít. A kdybych dělal závorky, tak si jen sobě usnadňuju práci.

A používáte nějaké příručky? Třeba česko-romský slovník nebo slovník synonym, frazeologismů nebo nějaké internetové příručky?

Ano. Používám romský slovník pro inspiraci, protože tam se třeba najdou ta slova, která já neznám. Ale také hodně používám dvě internetové stránky, kde je romština. Třeba na atlas.sk je slovensko-romský slovník a pak je ještě jeden mezinárodní. A ten já používám, když píšu text, který není pro slovenské a české Romy. A to je nutnost ho použít, protože by nám jinak málokdo rozuměl. Ten je skvělý, i když vůbec nevím, jak se jmenuje, já to mám doma uložené. Tam si můžete i vybrat do jaké romštiny to slovo chcete – do slovenské, do maďarské apod. Takže to používám také.

A když překládáte do češtiny, snažíte se spíš zachovávat nějaké zvláštnosti originálního jazyka. Podle toho, co jsem pochopila, tak romština má například určité zvláštnosti týkající se vyprávění. Snažíte se to spíš zachovávat na úkor toho, že ta čeština bude znít trochu exoticky, nebo se naopak snažíte, aby ten překlad zněl jako úplně normální čeština na úkor toho, že se ztratí nějaké zvláštnosti toho originálu?

Vždy se to snažím kombinovat. A to tak, že čeština musí být pěkná a čtivá. A pokud je v originále něco, co v češtině neexistuje, tak to řeším dvěma způsoby. Varta, vartování, to je v případě, že někdo zemře, týden se popíjí a vzpomíná, tak to tam napíšu romsky. A potom např. pod čarou nebo na konci textu jsou vysvětlivky, co to znamená. Nebo spát „pindral“, tak to nelze přeložit do češtiny, je to jakoby „pod nohama“, ale to je špatně. Tak se dříve v romských rodinách spalo, lidé měli málo postelí, takže se takhle spalo. A také – napíše se „pindral“ (nebo já to tak dělám) a potom se to na konci textu rozepíše, aby to bylo pochopitelné. Může se tam dát i ilustrační obrázek, aby to lidé dobře pochopili. Ale podle mě nemá cenu to překládat do češtiny úplně, to by za prvé třeba ten text znehodnotilo, protože bychom se dlouho zabývali otázkou jak to vysvětlit, a kvůli jedné pasáži, která třeba vůbec není důležitá, se dodá polovina odstavce nebo celý odstavec. Tak to je zbytečné.

A stává se to, i když překládáte do romštiny? Krom vytváření nových slov – stává se to na úrovni obsahu?

To je jednodušší v tom, že Romové znají českou kulturu, tradice, takže i kdybych to měl napsat česky s koncovkou „-os“, tak nemusím vysvětlovat, co to je za věc nebo co se při tom dělá, protože to Romové znají.

Máte ještě něco, s čím se při překládání potýkáte, napadá Vás něco? Máte nějaké svoje specifické postupy?

Když nad tím tak přemýšlím, tak je mi divná jedna věc. Já to tak dělám, ale ostatní to tak vůbec dělat nemusí – hodně konzultuju, mám svoje kolegy z romistiky a také jednoho olašského Roma. V případě, že oni to ve své romštině mají jinak a já jsem použil čechismus, tak raději použiju to slovo z olaštiny než čechismus. To asi nebude úplně standardní. Jednoduše i radši vymyslím nové slovo, než použít čechismus. Protože to mě v textu velmi rozčiluje, i když vím z praxe, a ví to třeba i Denisa, Michal a tak, že se tomu někdy neubráníme. Někaké slovo prostě nelze, nelze, nelze – buď dát čechismus nebo anglicismus nebo něco z olašské romštiny. Ale pak to je hrozně hybridní text.

A co mně se líbí, je, když stará Romka vypráví, že byla třeba na úřadě. A když vypráví to, co říkala úřednice, říká to česky tak, jak to řekla ona. A to se mi pak líbí i zanechat v tom textu. To, co říká ne-Rom, by bylo česky. Přejde mi to zajímavé, zvláštní.

A stalo se Vám to při překladu z romštiny do češtiny? Jak jste to pak ale odlišil v češtině?

Kurzívou. Dám tam kurzívu a uvozovky, protože někoho cituje.

A trochu obecnější otázky – co Vás motivuje k tomu, abyste překládal mezi češtinou a romštinou?

Za prvé proto, že romština je plnohodnotný jazyk a málokdo to ví. To je jedna věc. A druhá věc je ta, že si myslím, že by lidé mohli znát romštinu, protože je pěkná, a to se snažím zlepšit. Tak asi proto, protože překladatelství mě ani neživí ani to není moje práce. Dělán věci, které jsou pro mě buď výzvou nebo mě nějak zajímají.

A podle čeho si vybíráte texty, které překládáte?

Podle toho, co je zajímavější. Kupříkladu ten překlad pro hrad nebo různé listiny na soudě, to bylo hodně zajímavé překládat a je to také dost složité.

Čili to byla jakási výzva?

Ano, a taky na tom má podíl i moje studium. A v poslední době se snažím brát romské překlady, abych se procvičil pro svojí bakalářskou práci, protože jsem v romštině dlouho nepsal a potřebuju se do toho zase dostat, abych při psaní bakalářské práce přemýšlel jenom v romštině. Aby mi to šlo snáz.

A ty literární texty, které překládáte nebo jste překládal, ty jste si vybíral sám nebo Vás někdo oslovil?

Někdo mě oslovil, byly to zajímavé krátké příspěvky od dětí, které přišly v češtině a já jsem je překládal do romštiny, anebo přišly v romštině a já jsem to opravoval do správné psané podoby romštiny.

Jaké máte budoucí plány s překladem? Chcete pokračovat nebo to pro Vás spíš byly okrajové záležitosti?

Myslím, že překlad nikdy neopustím. Můj plán do budoucnosti je napsat v romštině bakalářku, kterou potom chci přeložit do češtiny. A už mám šest nebo sedm dalších lidí, kteří to chtějí přeložit do světových jazyků, takže do té češtiny to musí být precizní, protože v romštině tomu rozumět nebudou. A protože jsme založili divadelní skupinu, chceme si zahrát nějaké hry, které ale budeme muset nejdřív do romštiny přeložit, protože chceme hrát v romštině. Takže i to, že musíme scénář do romštiny přeložit, je můj plán.

Je podle Vás dostatek překladatelů pro romštinu a češtinu?

Ne, není dostatek dobrých překladatelů. Jsou překladatelé, kteří se to buď naučili a pak jsou vidět chyby, nebo jsou překladatelé, kteří jsou výborní jen pro jednu část. Mám třeba kamaráda, který je perfektní z romštiny do češtiny, protože jeho čeština je nádherná, a vše, co napíše, je čtivé. Jakmile to ale udělá naopak, je to průšvih. Není to úplná tragédie, ale není to tak čtivé, jako když to dělá naopak. A pak jsou různí lidé, kteří si myslí, že jsou překladatelé, ale pracují jenom se slovníkem, a podle toho to potom vypadá. Protože některá slova neznají a neumí to tím pádem ani sklonit, a to se potom nedá číst, to jsou paskvily. A bohužel tito lidé jsou neaktivnější.

A proč myslíte, že to tak je? Bylo by potřeba víc univerzitního vzdělání?

Určitě, myslím, že musí být víc vzdělání ohledně gramatiky, protože překlad znamená psát. Za druhé se musí vědět, co je to za slovo, musí být dobře gramaticky popsané, abych ho uměl sklonit, i když ho neznám. I když jsem ho v životě nepoužil, tak musím vědět, jestli je přejaté nebo původní, jaký je to pád, a tím pádem jak ho skloňuji. A ti šikovní, kteří by měli překládat, jsou tak šikovní, že se vlastně živí něčím jiným.

A jak byste obecně zhodnotil kvalitu současných překladů?

No to už jsem vlastně zhodnotil. Pro některé je to job, práce, která je živí – a podle toho to pak taky vypadá. Já si myslím, že překlady jsou mnohem lepší a plnohodnotnější, když to člověk dělá proto, že chce, ne proto, že mu pak přijde něco na účet. A také vždy poznám, jestli se jedná o rodilého mluvčího. A nejde jednomu o ne-Roma, ale i o Roma, který se učil romsky v pozdějším věku a je to v překladu znát. V čem my máme například problém, je, že my Romové říkáme „me pes vičinav“ „já se jmenuji“, to je ale novinka, která se používá. Dříve se používalo „me pen vičinav“, ne „pes“. A proti tomu mnozí bojují a já říkám ne, protože je to něco, co tři čtvrtiny, možná víc, 90 % Romů v České republice a na Slovensku používá. Tak proč se vracet k „pen“, když používají „pes“? To je to stejné jako v češtině. Když 90 % lidí něco používá, tak se to potom přeneso i do normální češtiny. A jeden z největších rozdílů je, že romština není spisovná a nespisovná. Je jednom jedna romština. Takže ten, kdo řekne, že nějaká romština je nespisovná, tak je jasné, že ten člověk tomu nerozumí. Můžeme říct slušná a neslušná. Můžeme říct, že to a to slovo je vulgární a nahradit ho. Ale není spisovná a nespisovná romština. A s tím „pes“ hodně lidí bojuje a s tím já nesouhlasím. Má se dělat překlad takový, jakou romštinou se mluví, a tu potom i používat do těch textů. A můžu taky ukázat v textu – jednou „pes“, jednou „pen“. To nebude problém, hlavně ať to čtenáři znají, ať se používá i to i to. A co si vyberou, to je na nich.